

With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ТА МЕХАНІЗМІВ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ З УРАХУВАННЯМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

POLICY PAPER
Вересень 2023

Ольга МАКЛЮК
Юрій КАГАНОВ
Олена ТУПАХІНА

Пропозиції щодо вдосконалення концепції політики пам'яті та механізмів її реалізації з урахуванням європейського досвіду / За заг. редакцією
Маклюк О.М., к.іст.н., доц., декана факультету історії та міжнародних відносин
Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2024. – 74 с.

Публікація присвячена висвітленню актуального стану реалізації політики пам'яті в Україні та ЄС. Пропонується огляд окремих показових кейсів та кращих практик реалізації політики пам'яті заради примирення у країнах ЄС та проблем цієї сфери у незалежній Україні (1991–2023). Основна увага приділена реформам, що розпочалися з часу Революції Гідності (2014), діяльності Українського Інституту національної пам'яті, програмі декомунізації тощо. На підставі аналізу сучасного стану колективної історичної пам'яті в Україні та стратегії української політики пам'яті надаються пропозиції щодо покращення ситуації у реалізації політики історичної пам'яті в її регіональному, національному, міжнародному вимірах.

Видання здійснено в рамках проекту Європейського Союзу за програмою Еразмус+, напрям Жана Моне «Tailoring European Memory Politics for Peacemaking in Ukrainian Society» (620386-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE). Підтримка Європейської Комісії у створенні цього видання не означає схвалення змісту, який відображає лише погляди авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ньому.

Publication prepared and funded under Erasmus+ Jean Monnet Actions «Tailoring European Memory Politics for Peacemaking in Ukrainian Society» (620386-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE). The European Commission support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ НА ШЛЯХУ ДО РОЗБУДОВИ СПІЛЬНОЇ ВІЗІЇ МИНУЛОГО	8
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ: КЛЮЧОВІ ВИКЛИКИ ТА СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ	40
ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ПОКРАЩЕННЯ СИТУАЦІЇ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ, НАЦІОНАЛЬНИЙ, МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР	69

ВСТУП

У часи «війн пам'ятей» й «постправди», на тлі масштабного відродження націонал-популістських партій, що спекулюють на відчутті приналежності до певної спільноти й часто піддають ревізіонізму трагічні сторінки спільної європейської історії, підриваючи засади транснаціональної, пан-європейської ідентичності, політика пам'яті відіграє значну роль у стратегії інформаційної безпеки країн ЄС. Сучасна політика пам'яті є цілісною системою ідеологічно маркованих заходів, які формують та закріплюють певні історичні уявлення про минуле у суспільстві та впливають на сьогодення. Пріоритетна мета цих заходів – збереження й захист історичної пам'яті від маніпулятивних пропагандистських технологій (історичного ревізіонізму, неґаціонізму, фальсифікацій, замовчувань) заради профілактики повторення історичних трагедій у майбутньому.

Ця місія політики пам'яті, а також її роль у миротворчих процесах всередині суспільства, чітко зафіксована у засадничих документах ЄС: Декларації європейської ідентичності, програмі «Європа для громадян», резолюціях Європейського Парламенту щодо Голокосту, антисемітизму й расизму, а також щодо європейської свідомості й тоталітаризму, Празькій декларації щодо європейської свідомості й комунізму тощо.

Сьогодні можна констатувати, що європейське суспільство напрацювало різні моделі ставлення до минулого, які корелюють із європейською системою цінностей та норм поведінки (антропоцентричні, демократичні, з толерантним ставленням до інакомислення, орієнтовані на захист прав людини, тощо) і в основі є полікультурними. Комунікація політики пам'яті, що провадиться через істориків, журналістів, менеджерів культури, митців, викладачів і представників влади, вимагає від кожного з них глибокого розуміння принципів наукової об'єктивності, факт-чекінгу, толе-

рантності. Ці навички набувають особливого значення у суспільствах, розколотих через різні візії минулого.

В Україні наукові розвідки стосовно необхідності вироблення «неконфліктної моделі» пам'яті через досягнення певного балансу між контроверсійними поглядами на історичні події здійснюються вже давно. Втім, фактично весь час існування незалежної України ці прогностичні моделі вибудовуються у дуже складному соціополітичному контексті, серед численних «меморіальних загроз», як-от загроза утвердження чужої пам'яті в основі національної ідентичності, загроза віктимізації національної свідомості й укорінення «комплексу жертви», загроза з боку концепції «русского мира»¹ тощо. Воєнна агресія росії проти України, розпочата 2014 року із вторгнення у Луганську й Донецьку області, анексії Кримського півострову, дедалі загострила й перевела у мілітарну площину тривале ціннісне протистояння між носіями проукраїнських та проросійських візій історії.

Використання минулого як інструменту пропаганди стало складовою частиною гібридної війни ще до початку мілітаристської російської агресії. Для сучасної росії політика пам'яті давно вийшла за межі внутрішньополітичного курсу та перетворилась у важливий зовнішньополітичний імператив. Впродовж десятиліть місцеві/регіональні політичні еліти Сходу України зловживали ностальгією населення за радянським минулим, використовуючи поширюваний російською пропагандою міф про «особливу історичну свідомість, засновану на близькості з Росією». Проросійські сили «ефективно використовували в політиці шантаж Києва для отримання прав на монопольну експлуатацію цих регіонів в обмін на лояльність до центральної влади»².

Зараз, в умовах повномасштабної російсько-української війни, дискурс минулого продовжує використовуватися як інструмент пропаганди. Окупація частини України, питання сприйняття / несприйняття населенням ідей «русского миру», колаборації тощо актуалізували й питання «рецидивів радянської історичної пам'яті», наявності у населення імунітету щодо історичної пропаганди та фальсифікацій. За цих складних умов, коли європейської спільноті, в першу чергу, українцям, доводиться переживати трагічні історичні події і бачити реальні наслідки маніпуляцій з історією та зловживань минулим, як ніколи актуальним стало питання ідентичності та її кореляції з історичною пам'яттю.

Як відомо, національна історична пам'ять є ключовим критерієм самоідентифікації нації. Сучасні українці живуть у часи, коли неможливо бути «поза історією»:

¹ Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2015. 166 с.; Калакура Я. С. Українознавство в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень *Фундатор сучасного українознавства: 36. наук. пр. ННДІУВІ*. Київ, 2011. С.78–86.;

² *Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні / упоряд.: О. Гайдай, І. Склокіна*. Львів, 2018. С. 143.

ми всі долучаємося до неї у добровільний або насильницький (через війну) спосіб. І саме тому вкрай важливим є мотивоване залучення людини до історичних подій (етнічна солідарність, патріотизм, громадянськість, солідарність, світова солідарність та інші). Сприйняття історії як продовження власного буття робить людину набагато вимогливішою як до себе, так і до оточення.

Збройна агресія росії проти України виявила багато стратегічних недоліків у формуванні національної політики пам'яті, таких, як брак цілісної візії, схильність до формування єдиного метанаративу замість поліфонії мікронаративів, недостатня «робота скорботи» над історичними травмами (які, в такий спосіб, передаються прийдешнім поколінням³), демонізація фігури ворога та схильність до міфотворчості. Подібна політика дедалі поглиблювала внутрішній розкол у ставленні до історичного минулого і, відповідно, у формуванні ідентичності та візії спільного майбутнього.

Поставлені проблеми не лише обумовили актуальність цієї аналітичної довідки, але й визначили її мету – надання рекомендацій щодо розбудови збалансованої, ефективної й розмаїтої національної політики пам'яті в Україні на основі кращих практик країн ЄС із досягнення порозуміння у тлумаченні контроверсійних історичних питань, роботи з історичною травмою, «оздоровлення» відповідного дискурсу шляхом провадження колективних та індивідуальних практик комеморації, примирення й прощення.

Задля досягнення поставленої мети ми ретельно проаналізували меморіальне законодавство країн ЄС та декілька кейсів його практичного застосування, діяльність інституцій, пов'язаних з питаннями політики пам'яті, культурні продукти, освітні ініціативи, сценарії публічних заходів з відповідної тематики, комунікаційні стратегії тощо.

Ми також дослідили чинний стан колективної історичної пам'яті українців, спираючись як на результати попередніх досліджень з усної історії (що здійснювалися історичним факультетом ЗНУ у співпраці з Інститутом національної пам'яті), так і на результати численних соціопитувань. Особлива увага приділялася при цьому маніфестаціям історичної травми та відстеженню її впливу на різних рівнях провадження комеморативних практик.

Через проєкцію отриманих даних на наявні ініціативи з упорядкування національної політики пам'яті ми виділили кілька проблемних зон, де застосування європейського досвіду, на нашу думку, було б ефективним і доцільним. Наші рекомендації не претендують на вичерпну повноту, проте містять низку практичних рішень для органів громадського самоврядування, менеджерів культури, журналістів, митців тощо.

³ Семиліт М. В. Соціально-психологічні засади проєктування життєвого шляху-особистості-.pdf. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/>

Сподіваємося, що на більш високому рівні узагальнення результати нашого дослідження стануть у нагоді Міністерству культури України, Міністерству освіти й науки України, Українському інституту національної пам'яті, Національній спілці журналістів та іншим суспільним інститутам і професійним об'єднанням, задіяним у процесах конструювання національної ідентичності.

Європейський досвід порозуміння через спільну візію історичного минулого є сьогодні як ніколи актуальним для України, яка кров'ю виборює своє право на приналежність до європейської спільноти. Із набуттям нашою країною статусу кандидата у члени ЄС питання розбудови полікультурної, поліфонічної політики пам'яті, суголосної європейським цінностям та європейській ідентичності, набуває особливої гостроти. Водночас, у контексті збройного протистояння ми не можемо забувати й про питання національної безпеки. Втім, вміння будувати ефективні взаємовідносини, налагоджувати комунікацію, навчатися у інших притаманне не тільки особистості, але і націям, народам. Маємо надію, що саме ця важлива соціальна навичка стане запорукою повоєнного процвітання відновленої України.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ НА ШЛЯХУ ДО РОЗБУДОВИ СПІЛЬНОЇ ВІЗІЇ МИНУЛОГО

РОЗДІЛ 1.

- Ключові виклики у формуванні пан-європейської політики пам'яті
- Політика пам'яті у стратегічних програмах ЄС
- Європейське меморіальне законодавство: проблема регулювання історичної пам'яті.
- Аналітичні центри та державні меморіальні інституції у країнах ЄС
- Освітні ініціативи
- Ритуалізація колективної травми в історико-культурних об'єктах
- Перспективи розвитку європейської політики пам'яті

Ключові виклики у формуванні пан-європейської політики пам'яті

Історична пам'ять як специфічна форма колективної пам'яті суттєво відрізняється від індивідуальних практик збереження інформації про минуле. У сучасній науковій літературі історична пам'ять розглядається перш за все як елемент розбудови громад. Дослідники підкреслюють, що вона має справу не стільки з «історичною реальністю» як такою, скільки з її інтерпретаціями **заради формування спільного майбутнього**.

В аналітичній довідці «European Historical Memory: Policies, Challenges and Perspectives» Маркус Дж. Прутч на прикладі комеморації Декларації про незалежність 1776 року у Сполучених Штатах Америки демонструє, яку важливу роль історична пам'ять може відігравати в націтворенні, і виводить декілька її **загальних принципів**:

1. Історична пам'ять встановлює кореляцію між історичною пам'яттю й нацією через певні події в минулому, що від початку трактуються позитивно (перемога над ворогом, подолання викликів як зовнішніх, так і внутрішніх) або ретроспективно реконцептуалізуються через ідею «історичної справедливості». Прикла-

дами першого можуть слугувати підписання Великої Хартії Вольностей у Великій Британії або перемога над нацизмом, яку активно експлуатує російська федерація. Приклад другого знаходимо у німецькій політиці *Vergangenheitsbewältigung* (прийняття минулого) після краху нацистського режиму.

2. Історична пам'ять має справу не з історією як такою, а радше з певними подіями. В такий спосіб, візія історії дещо спрощується, адаптується до розуміння широкими масами. Історичні події, що потрапляють у фокус політики пам'яті, зазвичай мають велике символічне значення і припадають на періоди соціальних та політичних потрясінь і перебудов.
3. Як наслідок попередньо визначеного підходу, виникає загроза міфологізації й «сакралізації» історичного минулого через метанаративи слави, прогресу, героїчного спротиву тощо, що широко експлуатується політиками, комунікується масовою культурою тощо⁴.

Об'єднана Європа сьогодні значною мірою є продуктом вирішення конфліктних історичних питань. Впродовж XX–XXI століття відчуття колективної відповідальності і провини за минуле стали атрибутами нового покоління, у суспільстві сформувалися своєрідні комплекси – «комплекс вини», «комплекс жертви», які впродовж тривалого часу впливали і продовжують впливати на формування негативних уявлень про минуле, сприяють їх накопиченню в колективній свідомості, концентрації на історичних образах. Пол Коннертон, у свій час влучно зазначав, що всі тоталітарні режими діяли саме методом «ментального поневолення суб'єкту», коли тоталітарний режим відбирав в першу чергу пам'ять, а позбавлення національної свідомості відбувалось, як правило, через «організоване забуття»⁵. Саме тому одним з актуальних для європейців стало питання: «Чи не краще забути про все, що було в XX столітті, і почати будувати стосунки заново?» На хвилі цих настроїв з'явився новий погляд на історичну політику – політика пам'яті, характерною рисою якої стала відмова держав від «історичної амнезії», принципова морально-політична оцінка трагічних подій.

З початку 1990-х років Європейський Союз активно розбудовує й впроваджує власну політику пам'яті. Як влучно зауважив свого часу голова Європейської комісії Жак Делор, європейські громадяни «не можуть закохатися у ринок». Збереження європейської єдності потребувало культивування відчуття причетності до спільної спадщини, спільної історії та спільної пам'яті.

Аналіз моделей реалізації історичної політики в Європі демонструє наявність двох тенденцій. **Перша** – це бажання запровадити транснаціональні форми пам'яті,

⁴ Prutch M. European Historical Memory: Policies, Challenges and Perspectives. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540364/IPOL_STU\(2015\)540364_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540364/IPOL_STU(2015)540364_EN.pdf)

⁵ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. / Пер. з англ. С. Шліпченко. (Серія «Зміна парадигми», Вип. 7). Київ.: Ніка-Центр, 2013. С. 33

що, як об'єднуючий фактор, підтримують ідею «загальноєвропейської ідентичності». **Друга** – це підтримка національного наративу, що є базою національної ідентичності⁶.

Європа: процеси переосмислення і формування національних історій. Основні риси:

1. детальне вивчення національних історій до XXI століття, з формуванням власних теорій національних держав
2. негативне переосмислення радянського досвіду (особливо у країнах Центрально-Східної Європи). Радянські часи як окрема епоха, що потребує специфічних підходів до вивчення. Аналіз комуністичного минулого з нових ракурсів. Об'єкт історичних досліджень – політика репресивного режиму та його наслідки для кожної окремої країни,
3. деструкція, реконструкція й деконструкція існуючих стереотипів колективної пам'яті.
4. проблеми історичної політики як предмет полеміки серед різних політичних сил, особливо напередодні передвиборчих перегонів.
5. для багатьох країн Європи історична політика, політика пам'яті, з їх ідеологічним виміром вийшла за межі внутрішньополітичного курсу та перетворилась у важливий зовнішньополітичний імператив.

Втім, як формування, так і функціонування спільної політики пам'яті у європейському просторі ускладнюється через низку факторів. Це, по-перше, неоднорідність суспільства на рівні соціальної приналежності, рівню освіти тощо, що значною мірою впливає на сприйняття історичного минулого. По-друге, це регіональні відмінності у сприйнятті історії (Фландрія й Валлонія в Бельгії, Північна Ірландія, Шотландія та Англія у Сполученому Королівстві). По-третє, це структура населення: значний відсоток мігрантів воліє зберігати свої традиції, а не асимілюватися повністю. До того ж, погляди мігрантів на колоніальне минуле Європи можуть значною мірою відрізнятися від панівних наративів.

Відповідно, зазначає Маркус Дж. Прутч, як національний, так і транснаціональний, пан-європейський підхід до розбудови політики пам'яті, може бути реалізований трьома альтернативними шляхами:

1. Просте визнання множинності й паралелізмів історичної пам'яті у Європі, без будь-яких спроб узгодження;
2. Розбудова європейської політики пам'яті на універсальних топосах, таких, як «свобода». Подібні топоси достатньо абстрактні, щоб уникати потенційних кон-

⁶ Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні / упоряд.: О. Гайдай, І. Склокіна. Львів : Шумилович, 2018. С. 5-11.

фліктів, але водночас здатні породжувати суперечливі тлумачення, які унеможливають їх використання в якості засадничих принципів.

3. Створення принципово нової колективної європейської пам'яті з чітко окресленими історичними референтами⁷.

Саме третій підхід було покладено в основу чинних ініціатив із розбудови транснаціональної політики пам'яті. Його **ключовими принципами** стали:

1. Узагальнене поняття «європейської спадщини», що підкреслює роль спільного культурного бекграунду у формуванні європейської ідентичності, без відсилки до конкретного історичного періоду;
2. Перша й Друга світові війни, які стали поштовхом до становлення Європи як транснаціонального миротворчого проєкту, покликаного запобігти можливому повторенню катастрофічних наслідків політики радикального націоналізму у майбутньому. Фокус саме на двох світових війнах обумовлений тим, що саме вони наочно продемонстрували небезпеку відмови від ключових європейських цінностей, таких, як свобода, демократія та повага до людської гідності. Тільки через розуміння й визнання цих історичних трагедій та їхньої ролі у формуванні ЄС можна усвідомити сутність євроінтеграційного цивілізаційного проєкту як запоруки миру у Європі.
3. Концепція європейської інтеграції, історичні досягнення якої легітимізують ЄС і маніфестуються через спільні символи (прапор, гімн, День Європи).

Впровадження подібного підходу є можливим лише за умов існування спільної пан-європейської ідентичності, на розбудову якої значною мірою спрямовані пріоритетні стратегічні програми ЄС.

Політика пам'яті у стратегічних програмах ЄС

Хоча Європейська Комісія офіційно не має права впливати на національні політики пам'яті, з 2006 року вона намагається фінансово стимулювати проєкти, які «зберігають пам'ять про жертв нацизму й сталінізму та покращують обізнаність нинішнього й майбутнього поколінь про те, що й чому відбувалося в таборах та інших місцях масового знищення людей». З метою розбудови відкритої культури пам'яті, яка можлива лише через активне залучення громад, було ініційовано стратегічну програму «Європа для громадян», спрямовану на підтримку низових ініціатив дослідницьких установ, музеїв, правозахисних неурядових організацій та громадянського суспільства.

⁷ Prutch M. European Historical Memory: Policies, Challenges and Perspectives. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540364/IPOL_STU\(2015\)540364_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540364/IPOL_STU(2015)540364_EN.pdf)

Стратегічна програма ЄС «Європа для громадян» офіційно стартувала у грудні 2006 року (рішення Європейського Парламенту 1904/2006/ЄС. На першому етапі реалізації, з 2007 по 2013 рік, програма мала на меті створити законодавче підґрунтя для ініціатив і заходів з промоції «активного європейського громадянства». Серед завдань, поставлених перед програмою, – «розбудова європейської ідентичності серед громадян на підґрунті спільних цінностей, історії та культури», у тому числі шляхом «засвоєння уроків історії заради майбутнього». Передбачалося, що програма зробить концепцію спільної Європи більш зрозумілою для громадян через «промоцію європейських цінностей і досягнень, а також через збереження пам'яті про минуле».

Про важливість історичної пам'яті для досягнення програмних цілей свідчить той факт, що один із напрямів реалізації програми має назву «Активне європейське вшанування пам'яті». Цей напрям підтримує ініціативи із меморіалізації місць злочинів нацистського режиму (колишніх концтаборів, місць масового знищення людей), забезпечення діяльності відповідних музеїв, архівів тощо. Слід зазначити, водночас, що на першому етапі реалізації програми на подібну діяльність було виділено лише 4 % від загального фінансування – набагато менше, ніж на будь-який інший напрям.

Друга фаза реалізації програми (2014–2020) свідчить про зростання уваги до проблеми історичної пам'яті. Вона передбачала не лише збільшення фінансування реформованого напрямку «European remembrance – the EU as a peace project» до 18,6 %, але й упровадження додаткового напрямку з підтримки демократичного залучення громадян. У преамбулі до програми Комітет з культури та освіти Європейського Парламенту (CULT) відзначив, що «спільна європейська спадщина та колективна пам'ять як про страждання, так і про перемоги сприяють формуванню європейської громадянської культури не менше, ніж заходи із промоції громадського самоврядування». Серед інших важливих декларацій CULT – наголос на «необхідності пам'ятати минуле заради порозуміння й розбудови спільного майбутнього», підкреслення зв'язків між «історичними, культурними та міжкультурними аспектами пам'яті про минуле та європейської ідентичності», висвітлення ролі практик колективного вшанування пам'яті у посиленні відчуттів «причетності до Європи, об'єднаної у розмаїтті» та «спільної історії» тощо.

Відповідно, реформований напрям «European remembrance – the EU as a peace project» підтримував дослідження з проблем становлення тоталітарних режимів у Європі, ініціативи з диверсифікації поглядів на певні історичні події та розширення уявлень про визначальні моменти в історії ЄС. Пріоритети напрямку на 2019–2020 роки включали комеморацію подій нещодавньої європейської історії, дослідження з існування громадянського суспільства в умовах тоталітаризму,

боротьбу з проявами антисемітизму, ксенофобії, гомофобії та інших форм нетерпимості, вивчення демократичних трансформацій та історій приєднання до ЄС. Втім, із фінансуванням у 26 мільйонів євро на рік ця програма залишилася одною з найменш фінансованих стратегічних ініціатив ЄС.

Стратегічні пріоритети ЄС на 2019–2024 роки відображають певну зміну у потрактуванні функціоналу політики пам'яті. Зокрема, пріоритет «Промоція європейського способу життя» передбачає розробку й реалізацію першої в історії ЄС стратегії боротьби з антисемітизмом (2021–2023 роки). Серед завдань стратегії – захист єврейської культурної спадщини на території ЄС і створення мережі «місць, пов'язаних із Голокостом».

У 2021 році на зміну програмі «Європа для громадян» в рамках новоствореного Фонду Справедливості, Прав та Цінностей (Justice, Rights and Values Fund) було запущено одразу дві стратегічні програми: «Громадяни, рівність, права та цінності» (CERV) та «Справедливість» (Justice). Метою програми CERV є розбудова й підтримки відкритих, демократичних, рівних та інклюзивних суспільств, заснованих на принципі верховенства права, шляхом промоції демократичної залученості громадян та культивування розмаїття європейського суспільства на засадах спільних цінностей, історії на пам'яті.

Серед чотирьох пріоритетних напрямів CERV до політики пам'яті безпосередньо дотичний другий – «Суспільне залучення громадян», який передбачає, зокрема, підвищення обізнаності про спільну європейську історію.

Показовим прикладом міждержавної стратегічної ініціативи з розбудови політики пам'яті є Платформа європейської пам'яті та сумління (*Platform of European Memory and Conscience*). Платформа була створена у жовтні 2011 р. у Празі як неурядова організація за підтримки урядів країн Вишеградської групи, Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу. Фактично це мережа державних установ, неурядових організацій та приватних організацій з історичної пам'яті, що складається з 57 членів, об'єднаних спільною метою з дослідження тоталітарних режимів у Європі у XX столітті, підвищення міжнародної обізнаності про них, співпраці у розслідуванні злочинів тоталітарних режимів тощо. Платформа також призначає нагороду особам, які чинять опір тоталітаризму в Європі. В Україні таку нагороду отримав у 2014 р. Мустафа Джемільєв, у 2017 р. – Ільмі Умеров. Важливим форматом роботи Платформи став проект «Юстиція 2.0», спрямований на досягнення міжнародного правосуддя по комуністичних злочинах. Платформа також започаткувала міжнародний конкурс для архітекторів та художників для створення загальноєвропейського меморіалу для жертв тоталітаризму в Брюсселі⁸.

⁸ Platform of European Memory and Conscience/[Electronic source]// <http://www.memoryandconscience.eu/>– Name from the title of the screen.

Меморіальне законодавство в країнах Європи: проблема регулювання історичної пам'яті

Меморіальне законодавство ЄС – це сукупність нормативно-правових актів, що закріплюють державно затверджені тлумачення важливих історичних подій та просувають певні наративи про минуле, забороняючи, наприклад, поширення тоталітарних ідеологій чи криміналізуючи висловлення, які заперечують, грубо применшують, схвалюють чи виправдовують акти, що становлять геноцид або злочини проти людяності, визначені міжнародним правом. З огляду на небезпеку, яку такі закони представляють для свободи слова, країни-члени ЄС повинні забезпечити застосування обмежень, встановлених меморіальним законодавством, у законний спосіб та на підставі об'єктивних критеріїв. Крім того, відповідно до основної вимоги правової держави, будь-яке обмеження свободи вираження повинно підлягати незалежному судовому контролю.

Ця вимога особливо важлива у випадках, коли свободу вираження необхідно збалансувати з повагою до гідності людини та захистом репутації чи прав інших. У таких ситуаціях право на свободу вираження відповідно до Статті 10 Європейської Конвенції про права людини має бути збалансовано проти права на повагу до приватного життя згідно зі Статтею 8 Конвенції. Ані заперечення або перегляд чітко встановлених історичних фактів, таких як Голокост, ані будь-які обмеження, що встановлюються з метою попередити можливу небезпеку та захистити демократію, не підпадають під захист Європейської конвенції з прав людини.

Початок створення меморіального законодавства фактично було покладено у 40–50-х роках ХХ ст., коли ряд європейських країн за результатами роботи міжнародного судового процесу над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини, що проходив у м. Нюрнберг (20 листопада 1945 – 1 жовтня 1946 рр.) прийняли закони, що засуджували нацизм. Як наслідок, ряд таких європейських країн, як Австрія, Данія, Угорщина, Франція заборонили на законодавчому рівні публічне використання або поширення фашистської символіки⁹.

Case study: Нікс проти Німеччини

Цікавий і слушний приклад практичного застосування меморіального законодавства із засудження нацизму знаходимо у справі «Нікс проти Німеччини», реєстраційний номер 35285/16 (Рішення Європейського суду з прав людини від 13.03.2018).

⁹ Legislation Against Antisemitism and Denial URL: <http://www.antisemitism.org.il/rus/Legislation%20Against%20Antisemitism%20and%20Denial%20Holocaust>.

Заявником у справі виступив блогер, який опублікував у соціальних мережах серію з 6 постів, де, зокрема, скаржився на те, що його вісімнадцятирічна дочка німецько-непальського походження зазнала расистських та дискримінаційних закидів щодо її професійного розвитку з боку служби зайнятості. Третя з публікацій містила зображення колишнього головнокомандувача СС Гайнріха Гімmlера в однострої СС, із значком НСДАП на нагрудній кишені мундиру та з нарукавною стрічкою зі свастикою. Поруч із зображенням заявник розмістив цитату Гімmlера про те, що громадяни Східної Європи, які хочуть дати дітям хорошу освіту, мають спочатку оформити відповідний дозвіл в СС та поліцейському департаменті.

Суд Німеччини визнав блогера винним у публічній демонстрації символів заборонених організацій. Усі апеляції було відхилено. На цій підставі засуджений звернувся до Європейського суду з прав людини, де апелював, зокрема, до статті 10 Європейської конвенції з прав людини. Європейський суд з прав людини визнав, що, хоча засудження заявника і є порушенням його права на свободу вираження, втручання з боку держави відбувалося на законних підставах і переслідувало законну мету запобігання порушення громадського порядку. Щодо того, чи було таке втручання необхідним у демократичному суспільстві, суд взяв до уваги історичний контекст: Німеччина як країна, безпосередньо винна у злочинах нацизму, несе особливу моральну відповідальність за засудження й профілактику цих злочинів, а отже, її рішення встановити кримінальну відповідальність за використання нацистських символів, заборонити їх використання у політичному житті тощо обумовлене прагненням запобігти відродженню нацизму.

Кримінальна відповідальність не настає у разі використання нацистських символів з освітньою чи науковою метою, з метою боротьби із забороненими суспільними рухами, з метою інформування про певні історичні події, а також у випадках, де заперечення нацистської ідеології є очевидним і явним. Хоча символ, використаний заявником, є беззаперечно нацистським, суд встановив, що блогер не мав на меті поширювати тоталітарну пропаганду, підбурювати до насильства або пропагувати ненависть. Водночас, суд наголосив, що пост, де було розміщене зображення Гімmlера, не мав жодного посилання на попередні матеріали заявника, які надавали б читачам певний контекст для розуміння ситуації. Зокрема, в пості не було жодних згадок про расизм і дискримінацію. В такий спосіб, німецький суд був у своєму праві, коли розглядав зазначений пост окремо від контексту, адже законодавство, спрямоване на заборону нацистської символіки, покликане саме запобігти її вільному використанню у публічному просторі.

В такий спосіб, Європейський суд з прав людини не побачив достатніх підстав скасувати рішення німецького суду, оскільки заявник не вдався до експліцитного й очевидного заперечення нацистської ідеології у зазначеному пості. Втручання держави було визнано таким, яке є «необхідним у демократичному суспільстві».

Осмислення проблем нацизму продовжувалося в європейському співтоваристві всю другу половину XX століття і пройшло шлях від формування «німецького відчуття провини» до розуміння європейської колективної відповідальності за злочини фашизму. При цьому однією з найбільш гострих і «болючих» тем стало **засудження Голокосту**. Саме засудження європейським суспільством переслідування і масового знищення євреїв під час Другої світової війни дало поштовх до створення меморіальних законів наприкінці XX – початку XXI століття. Закони, що прямо забороняють публічне заперечення, зменшення, схвалення або виправдання злочинів, здійснених нацистами (зокрема Голокосту) були ухвалені в таких європейських країнах як: Австрія (1947, 1992), Бельгія (1995), Іспанія (1996), Угорщина (2010), Німеччина, (1985, 1994) Латвія (1990), Люксембург (1997), Польща (1999), Португалія, Румунія (1991), Словенія, Словаччина (2001), Чехія, Франція (1990, 2003), Швейцарія (1994, 2001)¹⁰. У 2005 році Генеральна Асамблея ООН проголосила день звільнення концтабору Аушвіц (27 січня) Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту, а в день 60-тої річниці Голокосту Європарламент ухвалив резолюцію, що засуджувала Голокост.

Ініціатива, відома як Міжнародний альянс пам'яті Голокосту (International Holocaust Remembrance Alliance, IHRA) поєднує наразі 34 країни (у тому числі 25 країн ЄС. З 2018 року Європейський Союз є постійним членом IHRA. Місія альянсу полягає в тому, щоб запобігти повторенню подібних трагедій. Це передбачає, зокрема, протидію ревізійністським закидам щодо заперечення Голокосту, профілактику расизму, ксенофобії та антисемітизму. В рамках альянсу діють робочі групи за напрямками «Освіта», «Музейна робота» та «Наукові дослідження». У 2000 році IHRA видав так звану Стокгольмську декларацію щодо Голокосту, у якій наголосила на необхідності вшанування пам'яті жертв геноциду, тематичної просвітницької роботи та архівних досліджень, що проливатимуть світло на маловивчені аспекти цієї трагедії.

У 2013 році IHRA запровадив робоче визначення поняття «заперечення Голокосту» як форми антисемітизму. Це визначення прийняла 31 країна-член організації. У 2016 році альянс також розробив визначення антисемітизму як «такого способу сприйняття євреїв, який може виражатися у ненависті щодо них. Вербальні та фізичні прояви антисемітизму спрямовані проти осіб як єврейського, так і неєв-

¹⁰ Legislation Against Antisemitism and Denial Holocaust URL: <http://www.antisemitism.org.il/rus /Legislation %20 Against %20Antisemitism% 20and%20Denial%20 Holocaust>.

рейського походження та/або їхнього майна, проти єврейських громадських та релігійних інституцій». Це визначення прийняло 14 країн-членів альянсу, а його впровадження викликало суперечливі реакції, зокрема, у Франції.

Відповідно до рамкового рішення Ради Європи від 2008 року щодо расизму та ксенофобії, країни-члени ЄС зобов'язалися до 2010 року визнати кримінальним злочином такі дії, як «публічна підтримка, заперечення або замовчування актів геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів... зокрема, коли подібні дії провокують насильство чи ненависть до певних груп або їх окремих членів». В такий спосіб, з 2010 року заперечення Голокосту є кримінальним злочином у ЄС. Втім, у звіті Агентства з базових прав людини (AFR) від 2018 року зазначається, що існують значні розбіжності у даних щодо проявів антисемітизму, поданих країнами-членами ЄС. Звіт також продемонстрував загрозливу тенденцію зростання кількості випадків публічного заперечення Голокосту: якщо у 2007 році таких випадків було зафіксовано 4, то у 2017 році – 12.

Звіт доповнює аналітика, зібрана проєктом «Євробарометр»: вона свідчить, що лише 42 % респондентів усвідомлюють, що заперечення Голокосту є кримінальним злочином (хоча при цьому більше половини опитаних визнає заперечення Голокосту проблемою). Найменш обізнаними при цьому виступають кіпріоти, болгар, шведи й фінни. У Німеччині, де питання антисемітизму та Голокосту є особливо гострим, лише троє з канцлерів (включно з Ангелою Меркель у 2019 році) відвідували меморіал Аушвіц-Біркенау.

Case study: М'Бала М'Бала проти Франції

Приклад застосування меморіального законодавства заради недопущення заперечення Голокосту знаходимо у справі Європейського суду з прав людини «М'Бала М'Бала проти Франції», реєстраційний номер 25239/13, рішення від 20 жовтня 2015 року. Французький комік М'Бала М'Бала, що займався політичною діяльністю, спростовував звинувачення за публічні образи, спрямовані проти особи чи групи осіб через їхню походження або належність до певної етнічної спільноти, нації, раси чи релігії, зокрема, в даному випадку, проти осіб єврейського походження чи віри. У грудні 2008 року, наприкінці однієї з вистав, М'Бала М'Бала запросив на сцену Роберта Форрісона, науковця, що неодноразово засуджувався за ревізійні погляди, головним чином за заперечення існування газових камер у концентраційних таборах. Комік вручив Форрісону «премію за нерукоподання та нетактовність» у вигляді підсвічника з тьрома гілками, на кожній із яких було яблуко. Сам М'Бала М'Бала був при цьому вдягнений у стилізовану подоби вбрання в'язнів концтабору – смугасту робу з жовтою зіркою із написом «єврей».

Європейський суд з прав людини визначив, що, відповідно до статті 17 (забона зловживання правами), заявник не мав права на захист згідно зі статтею 10 (свобода вираження). Суд вважав зокрема, що під час образливої сцени вистава вже не могла бути розглянута як розвага, а скоріше нагадувала політичну декларацію, яка під виглядом комедії пропагувала неґаціонізм через ключову роль виступу Роберта Форрісона та упереджувальне зображення жертв єврейської депортації в присутності чоловіка, який заперечував їхнє знищення. За думкою Суду, дії М'Бала М'Бала – не вистава (яка, хоч би якою сатиричною чи провокативною вона б не була, все ж таки підпадає під статтю 10), а замаскований під виствір мистецтва прояв ненависті, антисемітизму та підтримки заперечення Голокосту. Суд дійшов висновку, що заявник намагався викривити справжній сенс статті 10, використовуючи своє право на свободу вираження для цілей, які були несумісні з літерою і духом Конвенції про права людини.

Наступною фазою розвитку меморіального законодавства стало **засудження злочинів комуністичних режимів**, подібно до того, як у Нюрнбергу були засуджені злочини фашизму. Це засудження відбувалося у складному соціоісторичному контексті, як-от:

1. воз'єднання Німеччини і пов'язаний із ним феномен «остальгії» (ностальгії за часами Німецької демократичної республіки з боку «оссі» – жителів Східної Німеччини)
2. розпад Югославії і пов'язаний із ним феномен «югоностальгії» (югоностальгія) – емоційної туги за часами «панслов'янської єдності»
3. демонтаж соціалістичної системи і розпад Радянського Союзу.

Так, у доповіді Комітету з правових питань та прав людини Парламентської асамблеї Ради Європи, що лягла в основу резолюції ПАРЕ № 1096 (2006) від 27 червня 1996 року, визнається необхідність засудження злочинів комуністичних режимів та провадження просвітницької діяльності задля профілактики ностальгії за комуністичним минулим.

У вересні 2005 року керівник делегації Швеції, Йоран Ліндблад, представив на Комітеті з політичних питань Парламентської Асамблеї Ради Європи доповідь «Необхідність засудження міжнародним співтовариством злочинів комунізму». У доповіді вказувалося, що в той час як нацистська ідеологія та нацистський режим визнані злочинними, а його лідери та провідники понесли заслужене покарання, комуністична ідеологія та режими не зазнали подібного засудження. Відповідно, суспільне усвідомлення злочинів комунізму є дуже слабким, а комуністична символіка широко присутня у публічному просторі. Зволікання із засудженням комуністичної ідеології на міжнародному рівні може призвести до її подальшого

вкорінення й легітимізації із непередбачуваними наслідками для європейської спільноти.

25 січня 2006 року Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Резолюцію № 1481, що закликає до засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів¹¹. Комуністичний тоталітарний режим засуджено також у Резолюції ПАРЄ «Воз'єднання розділеної Європи» (2009 рік), Резолюції Європарламенту «Про європейську свідомість і тоталітаризм» (2009 рік), Празькій декларації «Про європейську свідомість і комунізм» (2008 рік). У 2009 році Європарламент також визначив більшістю голосів 2 квітня Європейським днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму.

Слід зазначити, що у країнах ЄС, які безпосередньо стикнулися з комуністичним ладом, відповідні ініціативи було реалізовано набагато раніше. Приміром, ще у 1991 році парламентом Чехословацької федеративної республіки було ухвалено закон «Про час несвободи», що визнав комуністичний режим 1948–1989 років порушником базових прав людини. Пізніше, у 1993 році, після розпаду Чехословаччини, парламент Чехії ухвалив закон «Про протиправність комуністичного режиму та про боротьбу з ним», що встановлював персональну відповідальність керівництва і членів Комуністичної партії Чехословаччини за злочини комуністичного ладу, зокрема, порушення прав людини, репресії проти окремих політичних, соціальних та релігійних груп тощо. Згідно із цим законом, Комуністична партія Чехословаччини та інші організації, засновані на подібній ідеології, визнавалися злочинними й підлягали забороні.

У Литві з 1997 року діє закон «Про правовий статус учасників руху спротиву окупації», де обидва режими, що окупували територію Литви з червня 1940 по березень 1990 року, – нацистський та комуністичний – визнаються незаконними і злочинними. З 2008 року у країні заборонено публічне використання нацистської та радянської символіки, зокрема, у місцях масового скупчення людей та під час масових заходів. Її використання дозволено лише у експозиціях музеїв, а також з науковою, художньою, просвітницькою метою та з метою колекціонування. Порушення цієї заборони прирівнюється до публічного заперечення чи применшення агресії СРСР і/або нацистської Німеччини проти Литви й так само карається позбавленням волі на строк до двох років.

Аналогічна заборона на використання комуністичної та нацистської символіки під час проведення публічних заходів існує у Латвії та Естонії.

У Німеччині забороні підлягають прапор та герб Комуністичної партії Німеччини (стаття 86а Кримінального кодексу Німеччини), в той час як серп і молот визнаються універсальним символом і легально використовуються, зокрема, Німецькою комуністичною партією.

¹¹ Council of Europe resolution 1481 URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Council_of_Europe_resolution_1481.

Водночас, значна кількість законодавчих ініціатив із заборони комуністичної символіки пізніше скасовувалася або піддавалася корекції з метою приведення у відповідність до Європейської конвенції з прав людини.

Так, у Польщі 1991 року було ухвалено закон «Про комбатантів та деяких осіб, які були жертвами репресій під час війни та у повоєнний час», у якому вперше було ототожнено нацистський і комуністичний режими на підставі їхніх злочинів проти громадян Польщі. У 2009 році параграф 2 ст. 256 Кримінального кодексу Республіки Польща, що встановлює відповідальність за публічну «пропаганду фашистських або інших тоталітарних державних систем», у тому числі шляхом «виробництва з метою розповсюдження, реєстрацію, ввезення, придбання, зберігання... друкованих матеріалів, записів або інших об'єктів», був доповнений фразою «або таких, що є носіями фашистської, комуністичної чи іншої тоталітарної символіки». Після рішення Конституційного суду від 2011 року цю зміну було визнано неконституційною.

В Угорщині заборона на використання комуністичної символіки (зокрема, зображень серпа, молота та п'ятикутної червоної зірки) діє з 1993 року (стаття 269, частина В Кримінального кодексу Угорщини). Конституційність такої заборони була окремо підтверджена рішенням Конституційного суду від 2000 року, де зазначалося, зокрема, що використання подібної символіки ображає почуття всіх, хто зазнавав утисків з боку тоталітарних режимів, таких як нацизм і комунізм. Враховуючи історичний досвід Угорщини, суд визнав заборону доцільною, обґрунтованою та розумною.

Case study: Вайнай проти Угорщини

Втім, у 2008 році, за результатами справи Аттіли Вайнай (Вайнай проти Угорщини, реєстраційний номер 33629/06, рішення Європейського суду з прав людини від 8.7.2008), угорський закон про заборону тоталітарної символіки було визнано таким, що порушує право на свободу вираження. Вайнай, на той момент віце-президент лівою Робочої партії (Munkáspárt), був засуджений у 2003 році за носіння червоної зірки на верхньому одязі під час офіційної демонстрації в центрі Будапешта, де він виступав як спікер.

Європейський суд з прав людини визнав, що засудження Вайная є втручанням у його право на свободу вираження, яке «передбачено законом» і переслідувало законні цілі запобігання порушення громадського порядку та захисту прав інших. Коли – як у випадку заявника – свобода вираження використовується як політичне висловлення, обмеження можливе лише у випадку чіткої, термінової та конкретної соціальної потреби. З огляду на множинне значення символу червоної зірки, формулювання заборони було занадто широким, оскільки червона зірка не

є винятково пов'язана з тоталітарними ідеями. Відповідно, як і в разі образливих слів, потрібен ретельний аналіз контексту, в якому вона використовується.

Суд встановив, що заявник носив символ на законно організованій, мирній демонстрації у своєму статусі віце-президента зареєстрованої лівої політичної партії, і немає відомостей про те, що він мав намір порушити закон. Тому дії держави не можна тлумачити як «термінову соціальну потребу» для захисту демократії. Хоча Суд взяв до уваги, що публічна демонстрація символу, який широко вживався під час правління комуністів, може обурити жертв комуністичного режиму та їхніх родичів, їхні почуття не можуть визначати меж свободи вираження іншої людини.

Як наслідок, у 2013 році закон про заборону тоталітарної символіки було скасовано. Проте у березні 2017 року прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан запропонував інший закон, який забороняє продукцію, марковану тоталітарною символікою на кшталт нацистської свастики або червоної п'ятикутної зірки. Остання, зокрема, присутня на логотипі броварні Хайнекен, яка вже повідомила про рішення оспорювати цей закон у суді.

Окреме проблемне поле формує питання визнання ЄС **злочинів колоніалізму**. У щорічному звіті щодо дотримання прав людини від 2002 року Рада Європи засудила злочини колоніалізму, зазначивши, що певні «наслідки колоніалізму, що зберігаються до сьогодні», стали причиною значних страждань, а «будь-яка дія, що спричиняє подібні страждання, має бути засуджена незалежно від того, коли й де вона відбулася»¹². Втім, в аналогічному звіті від 2014 року проголошується, що постійні нагадування про порушення прав людини у минулому суттєво ускладнюють процес укладання угод про співпрацю. В угоді про співпрацю між Європою та Африкою, укладеній за результатами саміту «Африка-ЄС» 2014 року, Рада Європи декларує, що конфлікти між країнами Африки значною мірою подолано, а прикрий спадок європейського колоніалізму хоча й не забутий, але не має ставати на заваді новим альянсам. Зазначимо також, що кілька чинних країн-членів ЄС (Франція, Нідерланди, Португалія, Іспанія, Данія) та Велика Британія як экс-член досі мають заокеанські колонії.

В такий спосіб, пам'ять про колоніальні злочини європейських країн піддається «свідомій амнезії», а її висвітлення в публічному дискурсі є далеко не однозначним.

Приміром, у Франції, де, згідно до «закону Тобіра» («Loi Taubira») від 2001 року, работоргівлю було офіційно визнано злочином проти людства, у 2005 році було прийнято Закон про французьку «присутність» в колишніх колоніях, за яким «пози-

¹² Council. 2002. Human Rights Report 2002, 12747/02. Brussels: General Secretariat of the Council Press Office.

тивні аспекти» колоніалізму ставали обов'язковою частиною шкільної програми¹³. У Німеччині, за спостереженнями Лілі Гарднер Фельдман, «визнання історії колоніалізму в Африці, порівняно з визнанням нацистського минулого, знаходиться у зародковому стані». На загальноєвропейському рівні невирішеними залишаються питання повернення культурних артефактів, вивезених до Європи внаслідок колонізації, а також виплати репарацій нащадкам жертв експлуатації, геноцидів та масового знищення аборигенів. «Якби до цих випадків, – зазначає Алін Сьєрп, – застосовувалися ті самі стандарти, що й до виплат репарацій за результатами двох світових воєн або до виплат жертвам Голокосту й оstarбайтерам, суми були б астрономічними»¹⁴. У дослідженні, проведеному на замовлення комітетом Європейського Парламенту з питань культури й освіти за результатами реалізації першої фази програми «Європа для громадян» у 2018 році, зазначається, що, «хоча до теми пам'яті часто апелюють в офіційному дискурсі ЄС, проблемне минуле Європи, таке як колоніалізм, зазвичай не обговорюється», за винятком світових воєн та тоталітарних режимів.

Case study: Дім європейської історії

Цікавим прикладом змін у ставленні Європи до злочинів колоніалізму виступає кейс Дому європейської історії, заставаного за ініціативою Європейського Парламенту й відкритого для відвідувачів у травні 2017 року. У статті «EU Memory Politics and Europe's Forgotten Colonial Past» Алін Сьєрп висвітлює декілька етапів трансформацій його концепції – від початкової фази 2008 року до фінального варіанту експозиції¹. Вже початковий концептуальний нарис Дому європейської історії від 2008 року висвітлює переважно «позитивні сторони колоніалізму». Відредагована версія 2013 року надає більше контексту, але водночас маркує колоніалізм як «європейську спадщину», невід'ємний і в цілому продуктивний етап політичного та економічного розвитку Європи. Фінальний варіант експозиції дистанціюється від обох точок зору й натомість зображує колоніалізм як «темний бік» європейських прагнень XIX століття до світового панування.

¹ Aline Sierp (2020) EU Memory Politics and Europe's Forgotten Colonial Past, Interventions, 22:6, 686-702, DOI: 10.1080/1369801X.2020.1749701

Про більш глибоке усвідомлення Європою колоніальної провини свідчать і дебати, що розгорнулися в експертному середовищі після завершення першої

¹³ Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории: Некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. 2001. Вып. 7. С. 8–26.

¹⁴ Aline Sierp (2020) EU Memory Politics and Europe's Forgotten Colonial Past, Interventions, 22:6, 686-702, DOI: 10.1080/1369801X.2020.1749701

фази програми «Європа для громадян». Було запропоновано, зокрема, щоб проблема колоніалізму з'явилася серед пріоритетних напрямків програми, через що її бюджет має бути збільшено; наголошено, що фокус на злочинах націонал-соціалізму й комунізму створює враження, що європейська історія є суто продуктом ХХ століття й що подібний підхід суттєво спрощує уявлення про витоки тоталітаризму, які слід шукати радше наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття. Учасники полеміки вказували на прямий зв'язок між політикою замовчування «незручного» минулого та сплеском популярності ультраправих політичних партій у Європі, й підкреслювали, що проблема з міграцією, з якою стикнулася сучасна Європа, багато в чому є спадком доби колоніалізму.

Зміни у ставленні до європейського колоніалізму відбуваються й на інших рівнях. Так, одна з поправок до звіту «Історична пам'ять в освіті та культурі ЄС» від 2013 року виголошує, що «Історія Європи нерозривно пов'язана з трагічним досвідом різних форм тоталітаризму, таких як сталінізм, націонал-соціалізм, фашизм, колоніалізм, рабство, імперіалізм та інші злочинні системи, що спричинили загибель і невимовні страждання мільйонів європейців... ЄС вважає колоніалізм та імперіалізм, разом з диктаторськими режимами та всіма злочинами проти людяності, що призвели до загибелі людей впродовж всієї історії Європи, невід'ємною частиною європейської історичної пам'яті».

Водночас, зазначає Алін Сьєрль, ЄС майже не проявляє ініціативи у розвитку стосунків з колишніми колоніями країн-членів союзу, наголошуючи, що такі ініціативи є справою «національного суверенітету». В такий спосіб, деклароване бажання вийти за обмеження національних історій у формуванні політики пам'яті розходиться з практикою ставлення до спільної європейської колоніальної спадщини.

Говорячи про закони, що засуджують **інші диктатури на території Європи**, варто згадати досвід Іспанії, де у 2000 році Парламент Каталонії ухвалив положення, що передбачало найвищі покарання для винуватців злочинів під час франкістської диктатури. Законом про історичну пам'ять (2007 року) називають акт національного рівня: «Закон про визнання, розширення прав і виділення коштів на користь переслідуваних осіб та жертв насильства Громадянської війни і диктатури». Прийняттю цього закону передував довгий шлях – через «заперечування пам'яті» під час диктатури Франко (1936–1977), «політики забуття» та «призупинення пам'яті» перехідного періоду (1977–1981, 1982–1996), коли вважалося, що «певний ступень замовчування, навіть забуття є умовою громадянського здоров'я»¹⁵, до «відродження пам'яті» (з 1996 року).

¹⁵ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с. С. 301.

Політика пам'яті у фокусі досліджень європейських аналітичних центрів та діяльності державних меморіальних інституцій

Аналітичні центри та їх продукт стали важливою складовою життя європейських країн. Відмітимо, що Західна Європа є лідером за кількістю аналітичних інституцій – так, тільки у 2020 році, згідно до звіту Think Tank IndexReport 2020, до експертизи було запрошено 5835 учасників¹⁶.

Для країн Центральної та Східної Європи становлення «незалежного від держави аналітичного сегменту є одним із чинників посткомуністичної трансформації»¹⁷. Феномен аналітичних центрів для транзитивних політико-правових систем країн Центрально-Східної Європи є особливо важливим маркером рівня розвитку демократії і громадянського суспільства. Серед східноєвропейських аналітичних центрів необхідно звернути увагу на такі потужні дослідницькі структури як:

- Інститут культури та досліджень пам'яті (Institute of Culture and Memory Studies (Словенія, Любляна)¹⁸
- Європейська мережа пам'яті та солідарності (European Network Remembrance and Solidarity (ENRS)), що постала у 2005 році як спільна ініціатива міністрів культури Німеччини, Угорщини, Польщі та Словаччини; у 2014 році до структури приєдналася Румунія. З 2015 року є незалежним аналітичним центром (Польща, Варшава)¹⁹
- Центр порівняльних конфліктологічних досліджень (Белград, Сербія) (Center for Comparative Conflict Studies (CFCCS))²⁰

Зазначимо, що сьогодні аналітичні центри країн Центральної та Східної Європи є потужними, як правило незалежними від держав установами, які визнаються науковим та експертним середовищем, матеріали яких використовують політичні сили різного спрямування. Поява інституцій такого роду, як визначають дослідники, пов'язана з необхідністю «просувати у регіоні демократичні перетворення», формувати нову політичну культуру. Діяльність більшості «мозкових центрів» в регіоні не фінансується державою, але підтримується міжнародними донорами: Konrad Adenauer Foundation, Freedom House, USAID Agency, Міжнародний Фонд «Відродження» (фонд Дж. Сороса, посольств США, Великої Британії тощо. У своїй діяльності «фабрики думок» спираються на широкий досвід співпраці з урядовими інституціями та представниками публічної влади, мають багатоаспектний вплив

¹⁶ James G. McGann 2020 Global Go To Think Tank Index Report URL: https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1019&context=think_tanks P. 13.

¹⁷ Ржевська Н. Становлення політичного аналізу та прогнозування у східній Європі: болгарський досвід. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Випуск 8, С. 106.

¹⁸ Institute of Culture and Memory Studies URL <https://ikss.zrc-sazu.si/en>

¹⁹ European Network Remembrance and Solidarity (ENRS) URL <https://enrs.eu/en/about-us>

²⁰ Center for Comparative Conflict Studies URL <http://cfccs.org/>

на прийняття політичних рішень. За ступенем й ефективністю впливу на державу незалежних аналітичних центрів можна оцінювати глибину перетворень, ступінь модернізації та європеїзації посткомуністичних держав²¹. Саме для держав Центрально-Східної Європи, минуле яких було побудовано на сфальшованій пам'яті, питання історії мають традиційно великий політичний вплив. Саме тому на державному рівні політика пам'яті у Центрально-Східній Європі розглядається як складова доктрини національної безпеки та супроводжується потужною законодавчою базою щодо засудження тоталітарних ідеологій та іншими документально-правовими актами у сфері комеморативних практик. Забезпечуючи незалежний експертний аналіз суспільних процесів, аналітичні центри виконують роль медіатора між владою і суспільством у гострих дискусіях з питань історичної пам'яті, ретрансляції історичного досвіду, здебільшого надзвичайно травматичного. Аналітичні центри дозволяють консолідувати різновекторні репрезентації минулого, які суттєво заважають формуванню національної пам'яті, обмежити фрагментацію колективних візій та здійснювати пошук загальнонаціональних інтегративних ідей.

Водночас, у багатьох країнах ЄС діють державні меморіальні інституції (Інститути національної пам'яті або аналогічні структури). Попри наявність розбіжностей у часі заснування, функціях, структурі тощо, всі вони фінансуються відповідними державами і концентруються переважно на дослідженнях тоталітарних режимів ХХ століття. Державні меморіальні інституції фактично націлені на відбір тих історичних подій, які слід зберегти в пам'яті власного народу, тому розробка меморіальних практик – ще одна їхня спільна риса. Названі установи займаються формуванням меморіальних практик, акцентуючи увагу на святкуванні певних пам'ятних дат, державних свят, вшануванні історичних осіб, здійснюють відбір проєктів пам'ятників, концепцій музеїв, меморіальних експозицій тощо.

У стратегіях побудови ідентичності національними інституціями (переважно країни Центральної та Східної Європи) часто ключову роль грає формування «образу ворога», коли власна нація представляється у ролі незмінної жертви, коли здійснюється «експорт провини», а історична політика на міжнародному рівні все частіше зводиться до виставлення рахунків, що пред'являються сусідам, та вимогам признати провину²².

Польща. Польські аналітичні центри переважно розбудовують полоноцентричну візію історичної ідентичності, здійснюючи дослідження на замовлення певних політичних сил і отримуючи від них фінансування. Так, Громадянський інститут обслуговує партію «Громадянська платформа», Інститут Собеського та Фондація

²¹ Ржевська Н. Становлення політичного аналізу та прогнозування у східній Європі: болгарський досвід. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Випуск 8, С. 106.

²² История, историческая политика и политизация истории в Польше, Украине и России: Беседа с А. Миллером URL: <http://rodon.org/society-081219132551>

«Дипломатія і політика» – «Право і справедливість», Центр Дашинського – «Союз демократичних лівих сил» тощо.

Аналіз законодавчої складової щодо засудження тоталітарної ідеології здійснює Центр соціально-економічних аналітичних досліджень» (пол. Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych). Він має міжнародні джерела фінансування та, водночас, здійснює роботу за державним замовленням. Дослідницький центр виконує замовлення Президента, прем'єр-міністра та урядових інституцій, маршалків Сейму і Сенату.

Фундація Казимира Пуласького (Fundacja im Kazimierza Pułaskiego) спеціалізується на проведенні досліджень з проблем внутрішньої політики східноєвропейських країн, аналіз принципів побудови стратегій формування моделей колективної пам'яті.

Центр «Amicus Europae» (лат. «Європейський друг»), що виконує місію налагодження дипломатичних «діалогів примирення», спрямованих на вирішення політичних регіональних конфліктів у Східній Європі.

Краща практика: Польський інститут національної пам'яті. Польський інститут національної пам'яті (Instytut Pamięci Narodowej) як державна установа з науково-дослідними (спеціалізується на дослідженні двох окупацій Польщі – нацистської та комуністичної), освітніми, архівними (архіви спецслужб були передані IPN), слідчими та люстраційними правами, керує роботою Комісії з розслідування злочинів проти польського народу (Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (IPN)). У складі Інституту працює більше 2 тисяч співробітників, а його бюджет становить близько 75 млн. долларів. Інститут має 11 філіалів і є одночасно найбільшим архівом Польщі, найбільшим науково-дослідницьким інститутом і найбільшим видавцем. Діапазон заходів, реалізованих Інститутом, є надзвичайно широким: від виставок і конкурсів для молоді до програм підвищення кваліфікації вчителів та діяльності люстраційного бюро.

Країни Балтії. Серед меморіальних інституцій Естонії слід назвати Інститут історичної пам'яті Естонії та Фонд «Юнітас», що об'єднали свою діяльність у 2017 р.

Кращою практикою з провадження політики пам'яті в Латвії можна назвати Музей окупації Латвії – акредитований державою приватний музей, заснований у 1993 р. Він фінансується державою і благодійними фондами, на відміну від меморіальних інституцій інших країн Європи, які здебільшого мають державне фінансування. Візит до музею є частиною дипломатичного протоколу.

У Литві функціонує Центр досліджень геноциду та опору Литви – державний орган, який має у своїй структурі відділ дослідження геноциду, меморіальний відділ та спеціальний слідчий підрозділ. Одним із пріоритетів діяльності цієї

інституції визначена робота з молоддю, спрямована на поглиблення знань історії ХХ століття, набутих у школі, та розвитку їхньої здатності самостійно оцінювати історичні процеси.

Чехія. Чеський Інститут з дослідження тоталітарних режимів є одним із найпотужніших дослідницьких центрів у Східній Європі, що займається вивченням комунізму й нацизму і сприяє поширенню інформації про злочини цих режимів через розкриття відповідних архівів. Вищим органом Інституту є Рада, що складається із семи членів та обирається Сенатом Парламенту Чеської Республіки терміном на 5 років²³. Інститут піддається критиці через недостатню увагу до злочинів нацизму, зокрема, з боку Чеського союзу борців за свободу, що вимагав публікації списків агентів гестапо, колаборантів з нацистським режимом та відновлення роботи Комісії з дослідження воєнних злочинів.

Румунія. Об'єднаний Інститут досліджень комуністичних злочинів та пам'яті румунської еміграції займається збором даних, документів та свідчень про злочини, що здійснювалися системою; інформує громадськість про комуністичні злочини та зловживання і сприяє притягненню винних до відповідальності перед законом²⁴.

Балкани. Важливим дослідницьким центром регіону є Центр порівняльних конфліктологічних досліджень (Center for Comparative Conflict Studies (Сербія, Белград)), що займається аналізом суспільних конфліктів, проблем ідентичності та історичної пам'яті балканських країн. Більшість держав, які постали після розпаду Югославії, обстоюють на державному рівні концепцію історичної пам'яті як засобу опору зовнішньому тиску, спираються на багаторічні традиції національно-визвольної боротьби проти іноземної окупації. На відміну від сучасних «війн пам'яті», боротьба за відстоювання національної ідентичності на Балканах протягом попередніх століть майже безперервно велась у мілітарний спосіб з метою обґрунтування права на історичну спадщину та власну державність. Прикметним є виявлення дослідниками специфічно балканських рис політики пам'яті, зокрема запозичення балканськими країнами імперських метанаративів великих європейських держав, що втілюється у популярних праворадикальних ідеях побудови «великої Сербії», «великої Болгарії», «великої Хорватії» тощо, які й на сьогодні займають важливе місце у комеморативних практиках, «апологіях» національних досягнень, популяризації національної культури та вшануванні національної символіки²⁵.

²³ Ústav pro studium totalitních režimů (USTR) URL: <https://www.ustrcr.cz>

²⁴ Institute for the Investigation of Communist Crimes in Romania URL: <https://www.revolvy.com/main/index.php?s=Institute%20for%20the%20Investigation%20of%20Communist%20Crimes%20in%20Romania>

²⁵ Center for Comparative Conflict Studies. URL: <http://cfccs.org/about-cfccs>

Проекти ЄС у галузі історичної освіти

Фальк Пінгель справедливо відзначає, що у європейців є багато загального в історії, проте, ці загальні межі розглядаються з різних точок зору. Для європейської ідентичності надзвичайно важливо, щоб різні підходи до історії були сумісні один з одним, необхідно знайти рівновагу між національною, європейською і глобальною проблематикою²⁶. Підручники історії, як вже було відзначено вище є одним з найбільш впливових засобів впровадження державної політики пам'яті.

У процесі досягнення примирення між народами Європи освіта (на усіх рівнях і в усіх формах) відіграє провідну роль. При цьому країни-члени ЄС самостійно визначаються із змістом та структурою навчальних планів. Водночас, всі вони мають доступ до фінансування спільних проєктів та ініціатив у сфері історичної освіти. Такі ініціативи впроваджуються не тільки освітніми закладами, але й неурядовими організаціями, і громадськими об'єднаннями. При цьому дослідницькі результати подібних проєктів широко використовуються в освітньому процесі. Отже, завдання Європейського Союзу та агенцій, що адмініструють подібні програми, полягає в тому, щоб пересвідчитися в достовірності отриманих результатів, сприяти їхній публікації та інтегрувати їх у подальші транснаціональні програми.

Важливим і спільним для всіх країн ЄС у підходах до викладання історії є принцип історичної правди. Історична правда запобігає поширенню націоналізму та ксенофобії, знижує ризик поширення фальсифікацій та маніпулятивних технологій.

У своїх політиках щодо історичної освіти Рада Європи виходить з того, що розуміння минулого є запорукою побудови спільного майбутнього, зміцнення демократії та активного громадянства. Історична освіта в країнах ЄС базується на повазі до множинності перспектив, історичному мисленні та цінностях ЄС. Серед її програмних результатів – розвиток критичного мислення, навичок і компетенцій для життя в демократичному суспільстві та висока емпатія.

Серед ініціатив у сфері історичної освіти, що підтримуються Радою Європи на загальноєвропейському рівні, ми зупинимося на трьох:

1. Міжурядовий проєкт з історичної освіти
2. Обсерваторія з історичної освіти в Європі
3. Програма вшанування пам'яті жертв Голокосту та запобігання злочинам проти людства.

Обсерваторія з викладання історії в Європі діє в рамках розширеної угоди Ради Європи щодо моніторингу якості освіти з метою поширення демократичної культури. Обсерваторія аналізує чинний стан викладання історії в країнах-членах

²⁶ Pingel F. European Home. The European home: representations of 20th century Europe in history textbooks. / URL: <http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Projects/DocumentsTwentyCentury>

ЄС, збирає відповідні статистичні дані, кейси, факти, та готує загальні й тематичні звіти. З 2023 року до цієї ініціативи приєдналася й Україна.

Програму вшанування пам'яті жертв Голокосту та запобігання злочинам проти людства було започатковано в рамках Європейської культурної конвенції 1954 року та рекомендації ПАРЕ 15 (2001) щодо викладання історії в Європі у XXI столітті, яка, зокрема, наголошує: «Підкреслюючи позитивні підсумки XX століття, такі як мирне використання науки задля покращення якості людського життя, розвиток демократії та прав людини, водночас необхідно втілити цілу низку освітніх заходів, які мали б на меті запобігти повторенню історичних катастроф XX століття – Голокосту, геноциду та іншим злочинам проти людства, етнічним чисткам, масштабним порушенням прав людини та цінностей, які вшановує Рада Європи».

В такий спосіб, програма має на меті підготувати учнів до знайомства з найтемнішими сторінками європейського минулого, продемонструвати їм причини й наслідки цих катастрофічних подій; привчити учнів до відзначення Днів вшанування пам'яті жертв Голокосту та злочинів проти людства, відповідно до історії їх країни; сприяти зміцненню довіри й толерантності у стосунках між країнами задля спільної відповіді на виклики XXI століття.

Краща практика: Міжурядовий проєкт з історичної освіти був започаткований 1997 року на підставі резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи 1283 «Про історію та вивчення історії в Європі», яка наголошувала на важливості критичного мислення та урізноманітненні культурного досвіду задля протидії расизму й ксенофобським стереотипам. Резолюція закликала країни ЄС запровадити такі освітні програми з історії, які враховували б усі аспекти суспільного життя, у тому числі соціальну, культурну й політичну історію, жіночу історію, місцеву історію й історію меншин. Вона рекомендувала активно застосовувати у процесі викладання історії не лише підручники та збірки текстів, але й дебати, відвідання музеїв, телепередачі та різні мультимедійні й інформаційні технології.

На першому етапі реалізації проєкт був спрямований переважно на середню освіту. Він мав на меті забезпечити інноваційні навчальні ресурси й технології пріоритетними темами:

- «Обличчя Європи: міграція населення у XX столітті» – причини індивідуальної й колективної міграції та її культурні й соціальні наслідки
- «Назустріч плюралістичному й толерантному підходу до викладання історії: джерельна база й нова дидактика»
- «Європейський дім: репрезентація Європи XX століття у шкільних підручниках» (у співпраці з Інститутом Георга Еккерта)
- «Структура й стандарти підготовки вчителів історії у 13 країнах-членах Ради Європи» (порівняльний аналіз)

- «Європа на екрані – кінематограф та викладання історії» – вибірка матеріалів з 50 фільмів за 4 темами (націоналізм, жіноча історія, міграція, права людини) для розвитку критичного мислення і розуміння того, як кінематограф використовувався різними політичними режимами.

Друга фаза проєкту зосереджувалася на принципі мультиперспективності. На цьому етапі було підготовано два ключових ресурси: «Мультиперспективність у викладанні та вивченні історії: посібник для вчителя» та «Перехрестя європейської історії – множинні погляди на 5 ключових моментів в історії Європи».

Темою третьої фази (2006–2009 роки) став образ Іншого в курсі історії. Мета проєкту на цьому етапі полягала у розробці рекомендацій задля вивчення історії в контексті міжкультурного діалогу із відповідним реформуванням підготовки вчителів. Пріоритетами проєкту, відповідно, стали викладання історії в мультикультурному суспільстві, викладання історії та процеси глобалізації, викладання історії в пост-конфліктних ситуаціях. Результати проєкту були визнані Парламентською Асамблеєю Ради Європи у рекомендації 1880 (2009) щодо викладання історії в конфліктних та постконфліктних суспільствах.

Четверта фаза (2010–2014) мала назву «Спільні історії без ліній розмежування» і мала на меті подолання національних стереотипів та міфів про ідентичність, що часто спонукають до конфліктів. Водночас, проєкт висвітлював з позицій пост-конфліктного примирення й запобігання подальшим конфліктам позитивні кейси взаємодії між країнами Європи, спільні віхи історичного поступу, зв'язки Європи з іншими регіонами тощо. Пріоритетами проєкту стали доба Індустріальної революції, розвиток освіти, тема прав людини у мистецтві та Європа і світ. При цьому було взято до уваги рекомендації з провадження міжкультурного діалогу «Жити разом, як рівні, із гідністю». Укладачі програми окремо наголошували, що концепція «спільної історії» зовсім не означає, що всі історії тотожні. Так само, як чужі історії можуть бути частиною нашої, наша історія, у свою чергу, є частиною чийсь іншої.

П'ята фаза фокусувалася на історичній освіті заради розмаїття й демократії. На передній план були винесені питання якості в історичній освіті в розмаїтému освітньому контексті ХХІ століття та відповідність історичної освіти рамці компетенцій у сфері демократичної культури. Саме на цьому етапі увага починає приділятися цифровим технологіям, а також проблемі історичної травми і засобам її комунікації через історичну освіту.

Чинна, шоста фаза проєкту (з 2022 по 2024 рік) продовжує тему забезпечення якості історичної освіти заради зміцнення демократії. Вона має на меті створення посібників і рекомендацій із розробки інклюзивних, розмаїтих і демократичних навчальних планів та інноваційних дидактичних технологій; інтеграцію компетенцій для демократичної культури у сфері викладання історії до програм підвищення

кваліфікації вчителів; підвищення ролі неформальної освіти у викладанні історії, приміром, проведення уроків на місцях пам'яті.

Ритуалізація колективної травми в історико-культурних об'єктах

Історики зазначають, що «побічним ефектом інституціоналізації минулого було створення «соціальної релігії», що накладала нові обов'язки на державу, такі як конструювання права на встановлення святкових днів (пов'язаних із відзначенням важливих річниць чи подій), побудову пам'ятників, музеїв, вшановування місць пам'яті і визначення обсягу програми шкільної освіти»²⁷. **Ритуали** розглядаються як усталені, послідовні, формальні акти, які завжди повторюються і мають сенс (календарні свята, фестивалі, публічні церемонії, наприклад покладання квітів, припущення прапорів на день жалоби, національні свята тощо). Політика країн ЄС щодо встановлення пам'ятних дат може суттєво відрізнятися. Приміром, в Італії загальнодержавними історико-політичними святами є лише два – День звільнення від фашизму (Festa della Liberazione – 25 квітня) та День проголошення Республіки (Festa della Repubblica – 2 червня). Решта – релігійні, католицькі²⁸.

Великого значення в контексті відправлення ритуалів набувають «місця пам'яті» або «меморіали» (меморіальні комплекси, дошки, конкретні місця, пов'язані з пам'яттю людей про ті або інші історичні події) за посередництва яких увага суспільства фокусується на найбільш значущих, з точки зору політики пам'яті, історичних моментах. Доктор історичних наук, відомий фахівець з шкільних підручників Фальк Пінгель в своїй роботі «Європейський будинок: зображення Європи 20-го століття в підручниках з історії» підкреслює, що поняття «пам'ятне місце», що викликало багато спорів, також включає поняття культурної спадщини, яке не повинно обмежуватися палацем або церквою, але повинно також включати місця, що нагадують про важкі періоди ХХ століття, такі як окопи 1914 року або концентраційні табори²⁹. Автор терміну «місця пам'яті», Пьер Нора, підкреслює, що потрібно розрізняти «меморіали» і «місця пам'яті». «Меморіали» – це те, що створюють офіційні структури, щоб зберегти пам'ять. Назви вулиць, спілки ветеранів, пам'ятники жертвам війни – все це «меморіали». Поняття «Місце пам'яті» – це простір пам'яті, який

²⁷ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с. С. 312.

²⁸ Метельова Т. О. Формування загальнонаціональної єдності засобами політики пам'яті в Італії: досвід для України Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті : збірник наукових праць / за заг. ред. д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України Кудряченко А. І. ; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 149.

²⁹ Pingel F. European Home. The European home: representations of 20th century Europe in history textbooks. / Falk Pingel. <http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Projects/DocumentsTwentyCentury>

набагато ширше, ніж відбите в меморіалах уявлення про минуле, це може бути слово або інституція³⁰.

Багато кращих практик формування цілісного культурно-комунікаційного простору, розбудови спільної історичної пам'яті, подолання колективного травматичного досвіду дають пам'ятники, меморіальні комплекси, пам'ятні місця та знаки жертвам Голокосту, включені до програм підтримки об'єктів історико-культурного туризму. Травматичні історичні проблеми буквально «вписані» в туристичні маршрути, що демонструє інтерес суспільства; в такий спосіб трагічні події осмислюються знову як свідками, так і їх нащадками.

Слід зазначити, що, хоча резолюція ПАРЄ № 1652 (2009) від 29 січня 2009 року наголошує на тому, що Європа повинна беззаперечно відкидати та засуджувати всі форми диктаторських режимів, таких як націонал-соціалізм, фашизм та тоталітарний комунізм, право вирішувати долю пам'ятників, присвячених діячам комуністичного тоталітарного режиму, визнається суверенним правом окремих держав. При цьому має враховуватися різниця між воєнними похованнями та пам'ятниками, встановленими задля ушляхення тоталітарних режимів. Характерним кейсом, що проблематизував цей момент, став епізод із перенесенням монументу «Бронзовий солдат» в Естонії.

Case study: «Бронзовий солдат»,

або, офіційно, «Пам'ятник визволителям Таллінна», збудований комуністичним режимом 1944 року на місці поховань полеглих червоноармійців, сприймався більшістю естонців як символ радянської окупації та репресій комуністичного режиму. Перша спроба зруйнування пам'ятника радянській окупації в Таллінні припадає вже на 1945 рік, коли на місці фігури солдата ще стояла характерна для радянських військових поховань дерев'яна пірамідка із зіркою. За рік після її встановлення дві естонські школярки зробили спробу підірвати конструкцію за допомогою динаміту.

Водночас, для етнічних росіян, кількість яких на 2007 рік сягала 306 тисяч (з них переважна більшість – мешканці столиці), він фактично легітимізував їхнє перебування в Естонії на правах переможців у Другій світовій війні. Як зазначають дослідники Міжнародного центру досліджень з безпеки у Таллінні, суперечки навколо пам'ятника загострилися у момент, коли «і Естонія, і Росія вимагали від Європи більшого визнання їхнього загальноєвропейського внеску у перемогу у Другій світовій війні, одночасно заперечуючи «європейськість» одна одної»¹.

¹ Mälksoo, Maria. "Liminality and the Politics of the Transitional." In Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration, ed. Eiki Berg and Piret Ehin (Ashgate 2009).

³⁰ Нора П. Историки поняли, что законы – очень опасная вещь. URL: <http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-u>

Після розпаду Радянського Союзу у 1991 році естонський уряд неодноразово намагався адаптувати пам'ятник до національного історичного наративу. Приміром, на початку 1990-х років напис «Вічна слава героям, полеглим у боях за свободу й незалежність нашої Батьківщини» на плитах меморіалу було замінено на більш нейтральне «Полеглим у Другій світовій війні». Також був проведений конкурс проєктів із переосмислення меморіалу – зокрема, шляхом додання до композиції фігури «лісового брата», борця за незалежність Естонії. Наприкінці 1990-х років відбулися зміни у ландшафтному дизайні: було висаджено нові дерева, які децю маскували пам'ятник, та прокладено додаткові діагональні пішохідні доріжки замість однієї прямої алеї (що, на думку дизайнерів, мало зменшити «ідеологічну вагу» монументу).

Втім, на тлі посилення впливу проросійських сил на естонський політикум та по мірі усвідомлення необхідності опрацювання історичної травми комуністичної окупації, соціальна напруга навколо «Бронзового солдата» поступово зростала. 1998 року відбулися дві знакові події. По-перше, було створено Історичну комісію, яка мала на меті дослідити перебіг обох окупацій Естонії (нацистської й радянської). По-друге, у 1998 році Президент Естонії Леннарт Мері нагородив орденом двох колишніх естонських школярів, які 1945-го року намагалися підірвати перший варіант пам'ятника і були заслані до радянських таборів.

Переламним моментом стала ситуація навколо іншого контроверсійного естонського монументу (пам'ятнику естонцям, що воювали за незалежність країни), встановленого у 2004 році у Ліхула і знесеного за дев'ять днів після відкриття. Демонтаж пам'ятника, як пояснював у 2005 році прем'єр-міністр Естонії Юхан Партс, був обумовлений необхідністю зберегти імідж країни, яку почали звинувачувати в реабілітації нацизму (нагадаємо, що на барельєфі, розміщеному на стелі, було зображено чоловіка у формі Вермахту з нацистськими нагородами). Відповідно до цього прецеденту, консервативні партії Естонії почали вимагати знесення «Бронзового солдата» як одного з ключових символів радянської окупації Естонії, до того ж, встановленого фактично у серці країни, у її столиці. Саме після інциденту із знесенням пам'ятнику у Ліхула протистояння навколо «Бронзового солдата» стали називати «війною пам'ятників».

До щорічних святкувань радянського «Дня перемоги» 9 травня, «Дня радянської армії та воєнно-морського флоту» 23 лютого, «Дня визволення Таллінна» 22 вересня, коли біля «Бронзового солдата» відбувалися заходи російськомовної громади з публічною демонстрацією радянської символіки, монумент обливали червоною фарбою, фарбували у кольори естонського прапора, намагалися розмістити на центральній фігурі солдата вінок з колючого дроту з написом «Вбивцям естонського народу», влаштовували акції протесту під час святкових

церемоній тощо. Ці протестні дії інтенсифікувалися напередодні національних виборів. 9 травня 2006 року, під час урочистостей до «Дня перемоги», активісти розгорнули прапор з написом «Естонці, не забувайте – ці солдати окупували вашу країну та депортували ваш народ!» 10 травня 2006 року активісти одного з націоналістичних рухів Естонії заявили, що у разі, якщо «Бронзового солдата» не буде перенесено, вони підірвуть монумент самотійно. Зазначимо, що естонські медіа неодноразово озвучували громадське обурення використанням радянських прапорів під час святкувань.

Поліція щоразу відтісняла активістів, даючи російськомовній громаді можливість продовжити збори, що не завадило проросійським активістам встановити біля монументу так звану «нічну варту», яка нібито мала на меті запобігти актам вандалізму проти «Бронзового солдата». «Нічна варта», що проголосила себе «антифашистською організацією», за свідченнями естонських медіа, мала прямий зв'язок із російським Міністерством іноземних справ і відзначилася кількома політичними заявами, зокрема, щодо пронацистських симпатій окремих естонських політиків, відставки кабінету міністрів та відставки естонського міністра юстиції.

Коментуючи події навколо пам'ятника, прем'єр-міністр Естонії Андрус Ансін спочатку публічно підтвердив, що монумент не буде знесено, адже він знаходиться на місці поховань. Втім, вже за тиждень, 22 травня 2006 року, на тлі публічного обурення, офіційна позиція змінилася. Міністерство внутрішніх справ Естонії заборонило будь-які публічні акції біля монументу, а Ансін виголосив, що до наступної річниці перемоги «Бронзового солдата» буде перенесено. «Чим швидше ми зробимо те, що тривалий час потребувало вирішення, то краще. – зазначив прем'єр-міністр. – На мій погляд, ми маємо поквартитися з цим». На думку деяких дослідників, саме ця позиція забезпечила Ансіну та його політичній силі перемогу на виборах 2007 року.

Стало очевидним, що цивілізоване вирішення проблеми «Бронзового солдата» можливе лише через реформу меморіального законодавства. 10 січня 2007 року парламент Естонії затверджує «Акт про захист місць військових поховань» (набув чинності 20 січня 2007 року), у преамбулі до якого сказано: «Виконуючи та визнаючи обов'язок Республіки Естонія гарантувати захист, повагу та гідне поводження з рештками осіб, які загинули у війнах на території Естонії; вважаючи, що поховання таких полеглих у неприйнятних для цього місцях суперечить європейській культурі та традиції вшанування пам'яті померлих; на підставі статті 34 додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол 1), прийнятого 8 червня 1977 року, відповідно до якого держава Естонія зобов'язана гарантувати повагу до рештків та місць поховань осіб, які загинули у війнах на

території Естонії, та здійснювати відповідне маркування таких місць, і згідно з якою держава Естонія має право перепоховати рештки полеглих в інтересах громади, Естонський парламент приймає цей Акт».

Слід зазначити, що Естонія має угоди про захист військових поховань із Фінляндією та Німеччиною, але не з Росією. Відповідно, поховання на площі Тунісмягі, де розташований «Бронзовий солдат», не мало відповідного статусу. Підписання Акту про захист військових поховань дозволило розповсюдити міжнародні правила й практики поводження з військовими похованнями на всі подібні місця, незалежно від громадянства полеглих, і гарантувати захист поховань, які не підпадали під дію попередніх угод (а це, з урахуванням історії Естонії, переважно поховання червоноармійців).

Іншим наслідком Акту було передання місць військових поховань під юрисдикцію Міністерства оборони Естонії. Оскільки «Бронзовий солдат» був розташований на землях Таллінна, його перенесення та ексгумація поховань потребували згоди мешканців міста. Проте в Таллінні відсоток російськомовного населення (налаштованого зберегти монумент) на той момент був надзвичайно високим, а отже, результати опитувань не могли вважатися об'єктивними. Так, згідно із соціологічним опитуванням, проведеним на замовлення найбільшої щоденної газети Eesti Päevaleht з 15 по 22 квітня 2007 року, ідею з перенесенням пам'ятнику підтримало 37 % респондентів (49 % було проти, 14 % не визначилися). Серед етнічних груп за перенесення виступали 49 % естонців і 9 % росіян. Водночас, за онлайн-опитуванням читачів щоденної газети Postimees, яка видається естонською й російською мовами, станом на 25 квітня 2007 року (коли роботи щодо перенесення монументу було фактично розпочато), 85 % респондентів висловилися за перенесення «Бронзового солдата», 13 % – проти, решта не визначилася. Зміни в законодавстві дозволили здійснити перенесення місця поховань без попереднього узгодження з міською владою.

Нарешті, 15 лютого 2007 року 46 голосами проти 44-х Парламент ухвалив Закон про заборонені організації, який забороняв публічну демонстрацію монументів, що вихваляють Радянський Союз та прославляють окупацію Естонії комуністичним режимом. Закон передбачав, що такі монументи (серед них і «Бронзовий солдат») буде перенесено впродовж 30 днів після підписання закону президентом. Втім, президент Тоомас Хендрік Ільвес ветоував цей закон як такий, що не відповідає конституційним нормам.

Незважаючи на юридичний фундамент, підготований владою, рішення про перенесення пам'ятнику викликало обурення серед російськомовної громади Таллінна, яке згодом переросло в акти мародерства й вандалізму. Вже на початку ексгумаційних робіт 26 квітня 2007 року активісти «Нічної варти» почали роз-

повсюджувати чутки про руйнування монументу. Як наслідок, на площі Тунісмягі зібралось понад 1000 переважно проросійських активістів, які намагалися прорвати поліцейський кордон, виставлений навколо місця розкопок.

Вранці 27 квітня уряд Естонії зібрався в екстреному порядку і близько четвертої ранку прийняв рішення про невідкладне перенесення монументу з метою запобігання ескалації насильства. Як пізніше пояснював прем'єр-міністр, заходів треба було вживати невідкладно: «В ніч на 26 квітня ми стояли перед вибором: або взяти ситуацію під контроль одночасно з повною відповідальністю за майбутнє або віддати контроль тим, хто вийшов на вулиці з метою вчинення заворушень».

Близько сьомої ранку 27 квітня «Бронзового солдата» було перенесено у невідоме на той момент місце. При цьому уряд повідомив, що найближчим часом пам'ятник буде встановлено на військовому цвинтарі, що й відбулося 30 квітня 2007 року. 28 квітня, перед початком ексгумації рештків, православним та лютеранським священниками було проведено молебен за померлими. При цьому посол російської федерації, якому було надіслано офіційне запрошення, відмовився і від присутності на заході, і від призначення спостерігача за ексгумацією.

Три дні з початку робіт з перенесення «Бронзового солдата» в Таллінні не вщухали заворушення. Через те, що сил поліції не вистачало для протидії заколотникам, естонський уряд був змушений навіть залучити волонтерів. За результатами зіткнень, більше 1000 осіб було заарештовано, більше 100 (у тому числі 13 поліцейських) поранено і 1 громадянин росії вбитий. На внутрішньоестонському рівні події «Бронзової ночі» (саме таку назву протести отримали у ЗМІ) стали найбільшим етнічним повстанням в Естонії з 1980 року. На думку дослідників, «Естонці (у тому числі естонські науковці) сприймають перенесення так званого «Бронзового солдата» та заворушення, що сталися після цього, так само як і реакцію з боку путінської росії, як віху на шляху Естонії до майбутнього».

Реакція з боку російської федерації на події навколо «Бронзового солдата» заслуговує окремого дослідження. Можна стверджувати, що інцидент з пам'ятником в Естонії викрив окремі елементи тактики, що згодом застосовувалася росією при вторгненні на територію України у 2014 році. Це, передусім, створення фейкових «громадських рухів», під прикриттям яких на території суверенних країн інфільтрувалися російські спецслужбовці. З початку заворушень естонське посольство у Москві беруть в облогу. 28 квітня 2007 року на кількох естонських російськомовних форумах з'являється заклик від так званої «Армії російського спротиву «Коливань» (Коливань – назва Таллінну в давньоруських письмових джерелах) до «всіх російських чоловіків, що мешкають в Естонії» брати зброю й виходити на вулиці. Організація також вимагала надати естонське громадянство російськомовним нерезидентам.

30 квітня в Естонію на розшуки нібито «зниклого» монументу прибуває делегація російської державної думи під керівництвом экс-голови ФСБ Ніколая Ковальова. При цьому Ковальов не лише вимагає від естонського уряду скасувати рішення щодо монументу, але й закликає його піти у відставку, що було розцінене як пряме втручання у внутрішні справи країни. Пізніше, коли «Бронзового солдата» було «знайдено» на військовому цвинтарі, Ковальов заявляє, що його нібито не запросили на церемонію встановлення пам'ятника. Менш із тим, першого травня російська делегація відвідує цвинтар, де робить заяву, що фігуру солдата було нібито розпиляно й зібрано наново. Цей закид було відкинуто естонським урядом, а міністр іноземних справ Естонії скасував зустріч із делегацією, відзначивши: «Я не буду зустрічатися з тими, хто розповсюджує брехню про події в Естонії і чия мета – не віднайти істину, а підготуватися до передвиборчої кампанії».

Слід окремо зупинитися на процедурі ексгумації й перепоховання рештків полеглих червоноармійців. Всі тіла пройшли процедуру ідентифікації. Було встановлено зв'язок з родичами загиблих, які мали прийняти рішення щодо подальшої долі рештків. Так, 12 тіл було передано родичам для перепоховання на батьківщині. 8 загиблих, родичів яких не вдалося встановити, були перепоховані на військовому цвинтарі біля перенесеного монументу 3 червня 2007 року, у присутності міністра оборони, дипломатів і журналістів. Посол росії в Естонії запрошення на церемонію відхилив, зазначивши, що висловлює в такий спосіб глибоке обурення «демонтажем монументу, ексгумацією та спробами історичного ревізіонізму на догоду політичній кон'юктурі». Втім, він відвідав паніхиду за полеглими у православній церкві Московського патріархату, яка відбулася за три години після перепоховання.

Того ж року доньками Івана Сисоєва, радянського парторга, який загинув у Таллінні у 1944 році, був поданий до суду позов із вимогою скасувати перенесення «Бронзового солдата» на тих підставах, що він є пам'ятником на місці поховання їхнього батька. Втім, суди усіх інстанцій не знайшли достатньо доказів щодо того, що Сисоєв був похований на площі Тинісмягі, й у 2009 році позов остаточно відхилили.

Наразі на місці колишніх поховань розбито квітник і парк.

Кейс «Бронзового солдата» порушує одразу декілька важливих питань щодо ефективності європейської політики пам'яті у визнанні злочинів комуністичних режимів. Оскільки країни, які безпосередньо зазнали впливу комуністичної диктатури, приєдналися до ЄС відносно нещодавно (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Угорщина й Чехія – у 2004 році, Болгарія й Румунія – у 2007), розробка спільної

платформи для роботи з травмами комуністичного минулого ще триває. Так, у відповідь на резолюцію Європейського Парламенту щодо засудження злочинів комунізму Об'єднані Ліви Сили Європи та Альянс Північних Зелених Лівих заявили, що «прийдешнім поколінням не слід нав'язувати брехливий історичний наратив про отождолення комуністів із нацистами, і вони не мають забувати як фашистські диктатури, що свого часу панували у південній Європі, так і європейське колоніальне минуле».

Критику викликало й призначення 9 травня Днем пам'яті та примирення – адже для посткомуністичних країн цей день означав не звільнення від нацизму, а новий етап окупації, цього разу – радянської. Втім, цю суперечливість вдалося пом'якшити через запровадження Європейського дня вшанування пам'яті жертв сталінізму й нацизму 23 серпня.

Чимало спірних питань порушує й започаткована 2013 року ініціатива щодо надання офіційного статусу об'єкта європейської спадщини місцям чи спорудам, що мають важливе символічне значення або відіграють значну роль в історії й культурі Європи. Станом на 2022 рік, такий статус було надано 60 об'єктам, з яких 8 пов'язані з Другою Світовою війною та нацизмом, і всього 4 – з травмою комунізму.

Перспективи розвитку європейської політики пам'яті

Як зазначалося вище, колективізація історичної пам'яті через зведення розмаїття її інваріантів до певного спільного знаменника є суттєвим викликом формування спільної європейської ідентичності. Але не менший виклик становить і зміна поколінь, яка закономірно послаблює безпосередній зв'язок із подією та сприяє переосмисленню пріоритетів. За таких умов треба докладати значних зусиль, щоб зберігати за певними історичними подіями – як-от, Голокостом – статус універсального референту. Без живого зв'язку з досвідом окремих носіїв пам'яті будь-яка політика пам'яті в її «офіційному» звучанні є нестійкою.

Відповідно, європейські інституції пам'яті дедалі глибше усвідомлюють необхідність відходу від жорстко визначеної «культури вшанування пам'яті» (remembrance culture) до відкритої й більш гнучкої «культури спомину» (culture of remembering). Це означає, зокрема, відмову від раз і назавжди зафіксованих «канонічних» інтерпретацій минулого. Натомість, європейські країни частіше залучаються до процесів переосмислення власного минулого у відкритому форматі спільної «роботи над історичними помилками». Визнаючи різноманіття національних історій, вони водночас керуються певними універсальними загальноєвропейськими принципами на практиках. На думку Маркуса Прутча, можна говорити про певну «європеїзацію» підходів та практик до роботи з розмаїтими версіями минулого, про зосередження не стільки на контенті, скільки на процесі.

В основі такої «європеїзації» лежить аксіологічний комплекс європейських цінностей, закріплений на рівні засадничих документів ЄС – повага до гідності людини, толерантність, рівність, свобода, солідарність та демократія. Неухильне дотримання цих цінностей при обговоренні конфліктно-чутливих історичних тем має сприяти двостороннім зусиллям з примирення через, з одного боку, відмову від засудження «інакості», а з іншого – через відверту дискусію щодо неприємних сторінок власної національної історії. Європа вже знає чимало прикладів, коли лідери окремих країн вже брали на себе історичну відповідальність за дії своїх держав у минулому та публічно висловлювали жаль або засудження цих дій (так звана «політика жалю»).

Виховання свідомого й критичного ставлення до минулого на підґрунті європейських цінностей, підсилення громадської залученості до процесів збереження пам'яті покликане в майбутньому пом'якшити правове регулювання культури пам'яті через меморіальне законодавство – яке, при всіх його перевагах, створює все ж таки і суттєві ризики. У жовтні 2008 року, коли на рівні міністрів країн ЄС обговорювалася ініціатива впровадження єдиної санкції за публічне заперечення геноциду, воєнних злочинів та злочинів проти людства, П'єр Нора у відомій «Відозві з Блуа» від імені об'єднання «За свободу історії» зазначає: «Історія не повинна бути слугою політичної кон'юнктури, її не можна писати під диктовку. У вільній державі жодна політична сила не повинна присвоювати собі право встановлювати історичну істину і обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання. Ми закликаємо відповідальних політиків: усвідомте той факт, що користуючись владою впливати на колективну пам'ять народу, ви тим самим не маєте права встановлювати законом якусь державну правду у відношенні минулого, юридичне нав'язування якого може спричинити за собою важкі наслідки як для роботи професійних істориків, так і для інтелектуальної свободи в цілому. В демократичному суспільстві свобода історика – це наша спільна свобода»³¹.

Важливу роль у процесі розвитку відповідального ставлення до історії відіграють освітні ініціативи, що сприяють усвідомленню європейського розмаїття як у минулому, так і в сучасності, вихованню критичного й історичного мислення, поширенню об'єктивних оцінок історичних подій у якомога більш широких контекстах, заохоченню молоді до обговорень минулого.

Хоча Європейський Союз не може прямо вказувати своїм членам, як саме їм слід переосмислювати власне минуле, він активно підтримує зусилля країн в цьому напрямку через певні фінансові інструменти і стратегічні програми. Цей досвід є беззаперечно позитивним і заслуговує на поширення й продовження.

Нарешті, хоча й не в останню чергу, в перспективі європейська політика пам'яті має поступово відходити від зосередження суто на негативному досвіді, який хоча і легітимізує певною мірою Європейський Союз як проєкт, але водночас сприяє політичній пасивності.

³¹ Nora P. Appel de Blois. URL: <http://www.lph-asso.fr/actualites/42.html>

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ: КЛЮЧОВІ ВИКЛИКИ ТА СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ

РОЗДІЛ 2.

- Політика пам'яті в Україні з 1991 року до Революції Гідності
- Революція Гідності та її вплив на державну політику пам'яті
- Освітній вимір державної політики пам'яті

Політика пам'яті в Україні з 1991 року до Революції Гідності

У термінологічному словнику, підготовленому Українським інститутом національної пам'яті, «політика пам'яті» розуміється як «дійсний простір творення нових політичних відносин на основі трактування та репрезентації суспільного минулого; складна взаємодія ряду суб'єктів, націлена на підтримку або перегляд окремих елементів суспільної пам'яті; сукупність дій, покликаних до погодження та взаємного прийняття різних інтересів у сфері інтерпретації минулого». Натомість, **державна політика пам'яті** постає як «сукупність унормованих у концептуальному й правовому відношеннях принципів, методів та конкретних державних і суспільно-політичних заходів з використання (урахування) інформації про історичне минуле в процесах державного (національно-державного) будівництва й соціокультурного відтворення політичної нації». У даному розділі ми розглянемо практики національної політики пам'яті, суб'єктами яких виступає не лише держава та її органи (президент, парламент, уряд) чи державні інституції (наприклад, Український інститут національної пам'яті), а й громадянське суспільство.

У процесі формування національної політики пам'яті в Україні традиційно виділяють **декілька етапів**. Перший, з кінця 1980-х до 1994 року, має транзитивний характер і відображає трансформації суспільної свідомості на тлі краху радянської системи й послаблення ідеологічного диктату. Цей період відзначений суттєвим

плюралізмом у потрактуванні історії, викликаним легалізацією заборонених наративів (теми Голодомору, репресій, української революції 1917–20-х рр. та ін.), впливом літератури діаспори, діяльністю опозиційних до комуністичної партії структур (Народного руху України, Української Гельсінської спілки тощо). В 1990-х рр. вводяться система державних нагород, пов'язана з історичною тематикою, та національна валюта із зображенням видатних постатей, встановлюються пам'ятники видатним національним діячам. У сфері освіти вводиться предмет «Історія України» для 5 та 7–11 класів, створюються перші підручники. При цьому Україна стає першою країною СНД, де починають вчитися за власними, а не російськими підручниками з історії.

Робляться перші кроки щодо порозуміння із сусідами стосовно конфліктних питань спільної історії. Вже 1993 року за ініціативи урядів України та Польщі створюється українсько-польська комісія експертів з удосконалення підручників з історії та географії, яка мала убезпечити історичну освіту від мови ворожнечі та конструювання образу «історичного ворога».

При цьому різні типи пам'яті відкрито конкурують один з одним, а приблизно на час завершення президентства Леоніда Кравчука можна говорити про оформлення нової, «нативістської», у визначенні Ю. Шаповала («традиційної української», за Я. Грицаком, «націоналістичної» за А. Киридон) моделі пам'яті, що постає антагоністом попередньої, радянської моделі. Водночас, подібний плюралізм призводить скоріше до спрощення, ніж до ускладнення уявлень про історичний процес.

Другий етап, етап президентства Леоніда Кучми (1994–2004 роки), можна умовно охарактеризувати як період «багатовекторної» політики пам'яті: активного повернення до радянської моделі не відбувається, проте й «нативістська» не набуває якісного розвитку. Йдеться, скоріше, про паралельне співіснування двох моделей, що призводить до одночасного відзначення протилежних за ідеологічним наповненням державних свят (цікаво, що річниця «Жовтневої революції» зникає з переліку пам'ятних дат лише 2000 року), вшанування антагоністичних історичних постатей тощо. Хрестоматійним прикладом такої «багатовекторності» можна вважати казус 1998 року, коли за ініціативи уряду майже одночасно у Львові святкують річницю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, а в Дніпропетровську – ювілей радянського партійного діяча В. Щербицького. Аналізуючи вітчизняну нормативно-правову базу у сфері політики пам'яті часів Л. Кучми, Світлана Набок доходить висновку, що її основа, запозичена з радянських часів, не була переглянута комплексно, адже йшлося радше про ситуативні «відзначення» певних подій, а не встановлення щорічних пам'ятних дат.

Водночас, продовжується налагодження діалогу з колишніми «історичними ворогами» – зокрема, в травні 1997 р. у Києві президенти України і Польщі Л. Кучма

і А. Кваснівський підписують Спільну заяву «До порозуміння і єднання», де обидві сторони визнають необхідність об'єктивного висвітлення трагічних сторінок спільної історії. Серед інших важливих ініціатив цього періоду слід назвати створення у 1998 році Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА, Указ Президента про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій та визнання Голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду.

Третій період, період президенства Віктора Ющенка (2005–2010), відзначається спробами подолати ситуативність політики пам'яті попередників шляхом активного розвитку «нативістської» моделі історичної пам'яті, заходів з інституціоналізації практик пам'яті, реалізації комплексних програм тощо. Так, саме за каденції Ющенка створюється Український інститут національної пам'яті, який, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» від 31 травня 2006 року, мав виконувати функцію «реалізації державної політики та координації діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу». Звертає на себе увагу, що у складі УІНП мав функціонувати «Департамент формування політики національної пам'яті та історичного аналізу».

В рамках програми «Україна пам'ятає – світ визнає» проводиться системна робота щодо міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 років актом геноциду, легітимізація Голодомору як важливого чинника формування української ідентичності. З цією метою створюються Національна книга пам'яті жертв Голодомору, Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» та монумент «Свіча пам'яті», зводяться меморіали в різних регіонах України. 2008 рік офіційно виголошується Роком пам'яті жертв Голодомору. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 2006 року вводив відповідальність за публічне заперечення Голодомору³². Про ефективність цих заходів на внутрішньому рівні свідчить той факт, що з 2003 по 2007 рік кількість українців, які вважали Голодомор геноцидом, зросла з 40 % до 63 %. Втім, на міжнародному рівні програма видалася не настільки успішною через активну протидію з боку російської федерації.

Важливим кроком до порозуміння між українцями й поляками стало відкриття відновленого Меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та Меморіалу орлят у Львові 24 червня 2005 р. за участі президентів обох країн. Водночас, конфліктним було рішення про встановлення пам'ятнику Степану Бандері у Львові (2007 рік) та рішення щодо присвоєння Степану Бандері звання Героя України (2010 рік)³³. Останнє обурює і європейську спільноту: Європейський парламент

³² Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Відомості Верховної Ради України. 2006 № 50. ст. 504.

³³ Указ Президента України Про присвоєння С. Бандері звання Герой України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>

засуджує цей крок у резолюції від 22 лютого 2010 р., де, зокрема, висловлює надію, що нове керівництво країни (адже на той момент вибори президента вже минули, і новим очільником держави мав стати В. Янукович) перегляне це рішення й збереже свою прихильність європейським цінностям³⁴.

Загалом, за винятком заходів із активізації пам'яті про Голодомор, політика пам'яті часів В. Ющенка, за влучним висловом Я. Грицака, «закінчилася катастрофою і для нього, і для України: число людей, готових до примирення навколо своєї історії з 2003 по 2009 р. впало від більшості (65,3 %) до менше половини (46,2 %)»³⁵.

Натомість, четвертий період, період президентства Віктора Януковича (2010–2014), можна вважати періодом реваншу «радянської» моделі, яка в ці часи під гаслами «порозуміння» й «примирення» стає виразно проросійською. За президентства Януковича в Україні спостерігається стрімке падіння демократичних свобод (у 2011 році за індексом демократії «The Economist» Україна втрачає статус «неповноцінної демократії» і стає «країною з перехідним режимом», а за результатами досліджень міжнародної організації Freedom House перетворюється з «вільної» країни на «частково вільну»), що закономірно позначається і на політиці пам'яті. Разом із політичними конкурентами Януковича, журналістами, громадськими діячами жертвами політичних репресій стають історики. Так, у вересні 2010 року нібито за розголошення державної таємниці було безпідставно затримано директора Музею жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» Руслана Забілого, а в самому музеї проведено обшуки з вилученням документів.

Характерним кейсом застосування репресивних методів керування пам'яттю стає зміна статусу Українського інституту національної пам'яті нібито з метою утвердження «історичної правди». Із самостійного органу державної влади УІНП перетворюється на науково-дослідну установу при Кабінеті міністрів, що дозволяло в ручному режимі контролювати політику пам'яті й розповсюдження потрібних владі наративів. Фактично, функції УІНП зводилися до «розробки рекомендацій щодо реалізації гуманітарної політики».

Відповідно, з підручників зникають згадки про Крути, Голодомор, ОУН-УПА, а натомість повертається термін «Велика Вітчизняна війна» та починається «тиха реабілітація» злочинів сталінізму³⁶. Фахівцям пропонується утворювати спільні російсько-українські комісії із розробки історичної навчально-методичної літератури. Режим Януковича скасовує присвоєння звань Героїв України С. Бандері та Р. Шухевичу, відмовляється від визнання Голодомору як акту геноциду та вшану-

³⁴ European Parliament resolution on Ukraine URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B7-2010-0120&format=XML&language=EN>

³⁵ Грицак Я. Нові повороти в українській політиці пам'яті. Текст виступу при врученні премії Антона Гінделі, 28 жовтня 2010 р., Відень. URL: https://zaxid.net/novi_povoroti_v_ukrayinskiy_polititsi_pamyati_n1117515

³⁶ Каплюк К. Переписана історія України. Версія епохи Дмитра Табачника. Українська правда. 26.08.2010. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5332444/>

вання антирадянських визвольних рухів. Натомість, відбувається відкриття пам'ятників «жертвам ОУН і УПА» в Луганську, Рівному, Одесі, організується пересувна виставка «Волинська різня: польські і єврейські жертви ОУН-УПА» тощо. Цікаво, що, попри таку зацікавленість темою Волинської трагедії, 2013 року офіційний Київ ігнорує і конференцію «Волинський злочин – історія, пам'ять, освіта» під патронажем Президента Польщі, і відповідні заходи в Луцьку. 2011 року скасовується парад до 20-ї річниці Незалежності України, натомість повертається радянська традиція військових парадів на 9 травня, до того ж, з активним використанням «георгіївських стрічок».

2011 року, за поданням Комуністичної партії України, вносяться зміни до Закону «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» Нова редакція, за російським зразком, вимагає вивішувати поряд з державним прапором України червоний «Прапор Перемоги». І хоча згодом Конституційний суд України скасовує ці правки, окремі міські ради на місцевому рівні постановляють розміщувати цей прапор під час святкування 9 травня.

Активна реставрація прорадянських і насадження імперських наративів спостерігається в царині «інфраструктури пам'яті»: встановлення пам'ятнику графу Воронцову в Бердянську та пам'ятнику на честь 90-річчя ВЛКСМ у Дніпропетровську, відкриття меморіальної дошки В. Щербицькому в Києві тощо.

Case study: боротьба з пам'ятником Й. Сталіну в Запоріжжі _____

Яскравою ілюстрацією до політики пам'яті часів Януковича можна вважати ситуацію із встановленням пам'ятнику Й. Сталіну у м. Запоріжжя. Триметрове силумінове погруддя колишнього вождя (ім'я автора скульптури замовниками не розголошувалось «із міркувань безпеки») було розміщене на території Запорізького обласного комітету Комуністичної партії України на травневі свята 2010 року – менш ніж через три місяці після того, як постановою Апеляційного суду м. Київ Сталіна, разом із Молотовим, Кагановичем, Постишевим, Чубарем, Косіором та Хатаєвичем, було визнано винним в організації Голодомору 1932–1933 років. Встановлення монументу, в такий спосіб, прямо порушувало Указ Президента України № 250/2007 від 28 березня 2007 року «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні», де, зокрема, наказувалося «Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям: ... вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні та політичних репресій».

Показовим у даному випадку можна вважати демонстративне дистанціювання влади всіх рівнів від скандальної ініціативи попри пряме порушення закону, загальнонаціональне обурення і негативну реакцію з боку церкви. Так, місцева адміністрація в особі мера м. Запоріжжя Євгена Карташова заявила, що жодних дозволів на встановлення пам'ятнику не видавала, проте з повагою ставиться до думки громадян старшого покоління, які хотіли б бачити такий пам'ятник. Заступниця голови адміністрації президента Ганна Герман зазначила, що погруддя офіційно є малою архітектурною формою, розміщеною на приватній території, але мешканці Запоріжжя мають самі вирішити, «чи хочуть вони Сталіна на будь-якому сантиметрі своєї землі»¹. Нарешті, сам Віктор Янукович висунув ідею щодо проведення місцевого референдуму в Запоріжжі з приводу встановлення пам'ятника. Зазначимо, що на той момент, згідно до опитування соціологічної служби Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, до ініціативи із встановлення пам'ятників Сталіну на території України негативно ставилися 56,7 % респондентів.

Водночас, одіозний міністр освіти і науки часів Януковича, Дмитро Табачник, під час ефіру «Шустер Live» зробив одразу декілька не відповідних дійсності заяв з метою легітимізації скандального монументу. Він заявив, зокрема, що встановлення пам'ятнику є ініціативою місцевої громади: «Місцева громада має право будувати за свої гроші пам'ятник кому вона забажає. Влада не має права забороняти людям поклонятися будь-яким ідеологічним канонам, хоча повинна перешкоджати спробам нав'язувати ці канони іншим»². По-друге, услід за Ганною Герман, Табачник назвав монумент «не пам'ятником, а бюстом», наполягаючи, в такий спосіб, що «про жодний пам'ятник тут не йдеться». По-третє, за словами Табачника, монумент було споруджено «не в Запоріжжі, а на території офісу однієї з політичних сил», що також не відповідає дійсності, оскільки за вказаною адресою офіс КПУ офіційно не розміщався.

У підконтрольних владі медіа в той самий час активно просуваються меседжі, ніби пам'ятник встановлено у дворі офісу (насправді – на вулиці), на приватній території, і в такий спосіб, немає жодних підстав для його демонтажу.

Оскільки напередодні дати відкриття пам'ятника, з огляду на можливі зіткнення, суд заборонив проведення масових акцій біля будівлі обкому Комуністичної партії України будь-яким політичним силам, у тому числі самим комуністам, офіційно церемонія відкриття пам'ятника була представлена як «зустріч народного депутата від КПУ Олексія Бабуріна з виборцями». Мітинг

¹ В Запоріжжі готують референдум через Сталіна. Українська правда. 04.05.2010. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/05/4/5007145/>

² Табачник: Запрещать Сталина нельзя. UBR-UA. 08.05.2010. URL: <https://ubr.ua/ukraine-and-world/events/tabachnik-zapreshat-stalina-nelzia-45297>

зібрав близько 500 осіб, переважно пенсійного віку (під час заходу був зафіксований випадок смерті однієї з учасниць від серцевого нападу, трьох учасників було ушпиталено). Крім очільників КПУ, на ньому виступив мешканець Харкова Іван Шеховцов, котрий пожертвував на будівництво пам'ятника 50 тис. гривень.

У «війнах пам'яті» Шеховцов є одіозною фігурою, на якій слід зупинитися окремо. Колишній слідчий з особливих справ, керівник слідчого відділу в Кіровоградській області й Криму, він з кінця 1980-х років 16 разів подавав позови про «захист честі Сталіна» до різних інстанцій. Саме він фігурує у відомій статті білоруського письменника-дисидента Алеся Адамовича «Напередодні» як «захисник катів, що торжествує», що стало для колишнього прокурора приводом для подання чергового невдалого позову, цього разу – про захист власної честі. 2004 року в Харкові Шеховцов опублікував результати власних «розслідувань» у 4-томному труді «Справа Сталіна-«злочинця» та його захисника».

Через активне втручання поліції та попередню заборону на проведення публічних заходів сутичок під час церемонії відкриття не відбулося (хоча того ж дня був обмальований пам'ятник Держинському на майдані Волі, а під час матчу на стадіоні «Металург» невідомі розгорнули банер «Запоріжжя проти Сталіна»). Проте активісти не полишали спроб домогтися демонтажу монумента у законний спосіб. 22 липня 2010 координатор громадської ініціативи «Оновлення країни» Дмитро Харьков оскаржив спорудження пам'ятника Сталіну в двох судах м. Запоріжжя, проте після навмисне затягнутого розгляду (судді уходили у відпустки) позов було відхилено на підставі відсутності Запорізького обласного комітету КПУ в реєстрі ЄДРПОУ³.

Впродовж року скандальну споруду кілька разів обливали фарбою, а увечері 28 грудня 2010 року, незважаючи на охорону та камери спостереження, активістами Всеукраїнської організації «Тризуб» імені Степана Бандери фігурі Сталіна було відпиляно голову. Пошкодження швидко усунули, проте у новорічну ніч з 31 грудня 2010 на 1 січня 2011 року (день народження Степана Бандери) одіозний монумент було повністю (за виключенням постаменту) знищено за допомогою саморобного вибухового пристрою. Пізніше на інтернет-ресурсах з'явилася заява невідомої організації «Рух Першого Січня», яка брала на себе відповідальність за знищення монументу. З огляду на те, що заява супроводжувалася антисемітськими прокламаціями, а сама організація ні до вибуху, ні після була невідома, можна зробити висновок, що її «заява» мала відверто провокаційний характер.

Того самого дня за підозрою у знищенні монументу було затримано очільників Запорізького осередку виборчого об'єднання «Свобода», проте звинувачення не під-

³ Соратник Наливайченка через суд вимагає демонтувати пам'ятник Сталіну. УНІАН. 23.07.2010. URL: <https://www.unian.ua/politics/383052-soratnik-nalivaychenka-cherez-sud-vimagae-demontuvati-pamyatnik-stalinu.html>

твердилися. Водночас, у справі щодо пошкодження пам'ятника 28 грудня 2010 року було заарештовано й засуджено на термін від 2 до 3 років (з відтермінуванням в 1 рік) дев'ятеро членів «Тризуба». Їхній арешт і судовий процес супроводжувався численними порушеннями законодавства та акціями протесту. 13 квітня Жовтневий районний суд Запоріжжя звільнив активістів з-під арешту на поруки народних депутатів України, проте зобов'язав компенсувати матеріальну шкоду.

Після заяви КПУ, що пам'ятник буде відновлено, посилюється тиск громади на владу з метою визнання незаконності його встановлення, що врешті решт було зроблено і міським головою⁴, і очільником Запорізької обласної державної адміністрації. Петиція до міського голови щодо недопущення відновлення пам'ятника Сталіну набирає понад 2 тисячі підписів⁵. В лютому 2011 року на запит в.о. прокурора м. Запоріжжя Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі звернулася до експертних установ (Інститут держави і права, Інститут національної пам'яті) з проханням надати висновок щодо того, чи слід розглядати пам'ятник Йосипу Сталіну, встановлений у Запоріжжі, як пропаганду культури насильства. Втім, результати цієї експертизи залишилися невідомими.

Одночасно ініціатори встановлення докладають зусиль щодо його легалізації: біля будівлі офісу КПУ зводять прибудову, за вікном якої 7 листопада 2011 року розміщують відновлену фігуру Сталіна.

Цих маніпуляцій виявилось достатньо, щоб міський голова Олександр Сін відмовився від обіцянок знести пам'ятник як незаконно збудований на тій підставі, що відтепер він є встановленим всередині приміщення декором на кшталт манекену у крамниці. На прес-конференції з цього приводу Сін також повідомив, що названа споруда не є пам'ятником, оскільки пам'ятники повинні мати важливе соціальне значення в суспільстві, а Сталін такого, вочевидь, не має⁶.

Через те, що до монументу не було прямого доступу, згодом суспільний резонанс навколо нього вщух. З 2014 року, після Революції Гідності, роletи на вікні, за яким експонувався Сталін, не відкривалися. 2015 року, коли діяльність КПУ було офіційно заборонено, її колишній офіс, разом із іншою нерухомістю, було приватизовано колишнім очільником Запорізького обкому. Остаточного пам'ятник було знищено в день пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років, 25 листопада 2017 року. В такий парадоксальний спосіб, зазначає один із «тризубівців», Едуард Андрющенко, «запорізький Сталін на півтора роки «пережив» місцевих Леніна та Дзержинського».

⁴ Мер Запоріжжя: Пам'ятник Сталіну – незаконний. Історична правда. 15.02.11 URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/4d5ac86484bef/>

⁵ Петиція міському голові м. Запоріжжя щодо встановлення пам'ятнику Й. Сталіну. URL: <https://ua.petitions.net/stalin>

⁶ Мер Запоріжжя порівняв пам'ятник Сталіну з манекеном у магазині. ТСН. 21.11.2011. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/mer-zaporizhzhya-porivnyav-pam-yatnik-stalinu-z-manekenom-u-magazini.html>

Своєрідним підсумком реалізації державної політики пам'яті впродовж 1991–2013 років можна вважати результати соціологічного опитування, проведеного групою «Рейтинг» 12–15 квітня 2014 року серед 2000 респондентів віком від 18 років з усіх регіонів України шляхом особистого формалізованого інтерв'ю (face-to-face). Згідно з результатами дослідження, третина (33 %) опитаних жалкують про розпад у 1991 році Радянського Союзу, водночас майже половина (49 %) – ні.

Варто зазначити, що з 2010 року кількість тих, хто відчуває ностальгію за СРСР, зменшилась майже у 1,5 рази (з 46 до 33 %). Відповідно кількість тих, які не шкодують за розпадом Радянського Союзу, зросла (з 36 до 49 %). При цьому, зміни настроїв відбувалися поступово, з пришвидшенням темпів, які припали на останній рік: у 2010 шкодували за СРСР 46 %, у 2013 – 41 %, а вже у 2014 – 33 %.

Близько третини мешканців Центру, близько половини – Сходу і Півдня та понад 60 % – Донбасу шкодують за СРСР. При цьому, якщо в Центрі, Сході та Півдні протягом останнього року їх кількість зменшилась, то на Донбасі – зросла. Чим старші респонденти, чим менший їхній рівень освіти та доходів, тим більше вони шкодують за СРСР. Разом з тим, якщо аналізувати у динаміці кількість тих, які шкодують за СРСР, зменшилась у всіх вікових групах без виключення. Водночас, серед етнічних росіян кількість тих, хто шкодує за СРСР, за рік зросла з 55 до 60 %, а серед етнічних українців, навпаки, зменшилась з 38 % до 29 %.

Половина опитаних позитивно ставляться до Петра І, 30 % – негативно. Майже кожен п'ятий – не зміг оцінити свого ставлення. За два останні роки позитивне ставлення до Петра І зменшилось з 59 до 50 %. Більш позитивно постать Петра І оцінюють на Сході, Донбасі і Півдні, а також в Центрі та Півночі країни. Етнічні росіяни дещо позитивніше ставляться до Петра І, ніж етнічні українці.

41 % опитаних позитивно ставляться до Івана Мазепи, 30 % – негативно. Майже кожен четвертий – не зміг оцінити свого ставлення. За два останні роки позитивне ставлення до Івана Мазепи зменшилось з 44 до 41 %.

Більш позитивно постать Івана Мазепи оцінюють на Заході, в Центрі та Півночі країни. Майже третина позитивно ставляться на Півдні та Сході. Етнічні українці значно більш позитивно ставляться до Івана Мазепи, ніж етнічні росіяни.

Характерно, що чим вища освіта респондентів, тим вони краще ставляться як до постаті Петра І, так і до Івана Мазепи.

20 % опитаних позитивно ставляться до Йосипа Сталіна, 70 % – негативно. Майже кожен десятий – не зміг оцінити свого ставлення. За два останні роки негативне ставлення до Й. Сталіна збільшилося з 62 до 70 %. Більш позитивно постать Й. Сталіна оцінюють на Донбасі (36 %) і Півдні (32 %) країни. Чим старші респонденти, чим нижчий їх рівень освіти та доходів, тим більш позитивно вони

ставляться до Й. Сталіна. Етнічні росіяни вдвічі краще ставляться до Й. Сталіна, ніж етнічні українці.

31 % опитаних позитивно ставляться до Степана Бандери, майже половина (48 %) – негативно. Майже кожен п'ятий – не зміг оцінити свого ставлення. Впродовж 2011–2013 років позитивне ставлення до С. Бандери зросло з 22 до 31 %. Більш позитивно постать С. Бандери оцінюють на Заході (76 %), вдвічі гірше – в Центрі та Півночі країни. Цікаво, що чим молодші респонденти, чим вищий їх рівень освіти, тим більш позитивно вони ставляться до С. Бандери. Позитивно оцінюють постать С. Бандери лише етнічні українці.

Відбулися різкі зміщення ідеологічних стереотипів: у 2014 році респонденти, які позитивно оцінюють постать Петра І, вдвічі гірше ставляться до В. Путіна, ніж до Івана Мазепи. Лише чверть з них позитивно ставляться до В. Путіна, стільки ж – як і до С. Бандери.

Серед тих, хто ностальгує за СРСР, майже 70 % позитивно ставляться до Петра І, 40 % – до Й. Сталіна, 34 % – до В. Путіна.

Серед тих, хто не шкодує за СРСР, майже 60 % позитивно ставляться до І. Мазепи, понад 50 % – до С. Бандери, 40 % – до Петра І, а також вкрай негативно оцінюють Й. Сталіна (87 %) та В. Путіна (94 %).

В цілому, державна стратегія політики пам'яті, при послабленні контролю з боку громади й відсутності потужних громадських рухів, була переважно спрямована на поглиблення суспільного розколу. Надмірна радикалізація проблемних історичних питань сприяла соціальній напруженості й дозволяла ефективно маніпулювати електоратом задля досягнення власних політичних цілей.

Революція Гідності, початок російсько-української війни та її вплив на державну політику пам'яті

Після Революції Гідності та окупації російською федерацією Кримського півострову й частини Донецької й Луганської областей державна політика в сфері національної пам'яті зазнає суттєвих змін. На тлі агресії росії проти України, що обґрунтовувалася імперськими міфами про «Новоросію», «єдиний народ» тощо, загострюються питання про українську ідентичність та переосмислення минулого. Наново постає проблема перегляду змісту державних комеморативних практик, оновлення символіки та ритуалів, у тому числі військових.

Одним із маркерів повернення політики пам'яті у фокус уваги держави є відновлення статусу Українського інституту національної пам'яті як органу центральної влади. За активної участі УІНП розпочинається програма з декомунізації, повернення пам'яті про різні категорії жертв комуністичного та інших тоталітарних режи-

мів. Упродовж 2014–2019 років було підготовлено і ухвалено низку законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на декомунізацію різних сфер життя: Закони України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» № 315-VIII від 09.04.2015, «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» № 316-VIII від 09.04.2015, «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» № 317-VIII від 09.04.2015, «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» № 316-VIII від 09.04.2015 та ін.

Прийняті закони фактично легалізували постфактум ті стихійні дії, що чинилися місцевими громадами й активістами протестних рухів з початку Революції Гідності – перш за все, дії щодо усунення з публічних просторів символів тоталітарного режиму. На особливу увагу тут заслуговує феномен «ленінопаду» в південно-східних регіонах України.

Case study: «Ленінопад»

Хоча повалення пам'ятників Леніну розпочалося в Україні ще в 1990-ті роки (перший пам'ятник було знесено в м. Червоноград Львівської області 1 серпня 1990 року), до Революції Гідності воно майже на зачіпало центральні та південно-східні регіони країни. Незважаючи на указ В. Ющенка № 432/2009 «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», одним із положень якого було «вжиття в установленому порядку додаткових заходів щодо демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, які причетні до організації та здійснення Голодоморів і політичних репресій в Україні», більшість населених пунктів, де існували такі монументи, не вжили жодних заходів щодо їх демонтажу. Відповідно, декілька пам'ятників було демонтовано активістами, які з приходом до влади В. Януковича почали переслідуватися за «вандалізм» або навіть за «тероризм» (так звана справа «васильківських терористів» після підризу пам'ятника Леніну у м. Бориспіль Київської області у 2011 році).

З початком Євромайдану (листопад 2013 року), а зокрема, після повідомлень про загибель протестувальників під час силових протистоянь у Києві, руйнування пам'ятників Леніну стає масовим. Першим знесеним монументом стає пам'ятник на Бесарабській площі в Києві, який активісти намагалися прибрати ще з 2009 року. 1 грудня 2013 року біля пам'ятнику сталася бійка між протестувальниками та бійцями «Беркута», які перешкодили громадському демонтажу. Проте вже 8 грудня 2013 року, коли пам'ятник було повалено, присутні при цьому працівники міліції у хід дій не втручалися.

Впродовж грудня 2013 – січня 2014 року пам'ятники Леніну зносяться переважно групами активістів. В окремих випадках місцева влада намагається їх відновлювати, а в деяких регіонах (Одещина, Київщина, Миколаївщина) розпочинає кримінальні провадження за хуліганство або пошкодження майна. Втім, згодом така практика припиняється. Вже в лютому 2013 року окремі громади приймають офіційні рішення демонтувати пам'ятники Леніну у своїх населених пунктах, і демонтаж набуває масового характеру. Усього за лютий 2014 року було знесено 376 пам'ятників Леніну – більше, ніж у будь-який інший місяць як цього, так і наступних років.

Подекуди спостерігалися спроби вберегти пам'ятники від «ленінопаду», іноді у доволі нетривіальний спосіб. Приміром, у Запоріжжі пам'ятник Леніну вдягали у форму національної збірної України з футболу та у вишиванку. Пам'ятнику також завели сторінку у Twitter, де коментували від його імені перебіг полеміки навколо демонтажу. Втім, у березні 2016 року, після численних мітингів громади, пам'ятник було прибрано. Міський голова м. Запоріжжя заявив при цьому, що, на його думку, «декомунізація не на часі», закликав «обережно поводитися з минулим», але «закон є закон, і його треба виконувати».

Серед випадків спротиву «ленінопаду» слід звернути увагу на ситуацію в Харкові. Перші спроби знести пам'ятник Леніну на площі Свободи в Харкові (найбільший подібний пам'ятник в Україні) датовані ще 1992 р., але через певну аморфність політики пам'яті тих часів ініціативу не було реалізовано. Вдруге про демонтаж заговорили у 2009 році, що викликало агресивну реакцію місцевої влади. У лютому 2013 року міський голова Харкова, відомий своїми прорадянськими поглядами, погрожував «зламати дві руки і дві ноги» депутату ВО «Свобода», що виступав за знесення монументу. У лютому 2014 року, коли активісти вчоргове спробували демонтувати пам'ятник, біля нього почали чергувати групи проросійськи налаштованих громадян з «георгіївськими стрічками». Написи, які протестувальники залишали на постаменті, прибиралися комунальними службами.

Остаточного пам'ятник було повалено лише 28 вересня 2014 року, за активної участі проукраїнських громадських об'єднань. При цьому міліція не пропускала до місця демонтажу спецтехніку та перекрила всі під'їзні шляхи нібито з метою недопущення збройних провокацій. Задля зриву операції надсилалися повідомлення про мінування постаменту, які виявилися хибними.

Після демонтажу було відкрито кримінальне провадження за ч. 2 ст. 298 (знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини) Кримінального Кодексу України, але Харківська обласна державна адміністрація оперативно ухвалила вилучення монументу з Державного реєстру нерухомих

пам'яток України. Наступного дня після повалення міський голова Геннадій Кернес звинуватив правоохоронців у бездіяльності та разом з головою Комуністичної партії України пообіцяв обов'язково відновити пам'ятник.

Проти знесення пам'ятнику виступили заслужений архітектор України Павло Чечельницький та директор Музею міської садиби Андрій Парамонов: перший – через «символічну цінність» монументу, другий – через побоювання, що ця акція призведе до зростання сепаратистських настроїв. Зазначимо, що наступного ж дня після повалення група осіб зафарбувала напис «Слава Україні» на постаменті і повісила плакат «Слава труду! Слава Донбасу!».

Рішення щодо зносу опротестовувалося міською владою Харкова у судах різних інстанцій. Остаточне рішення щодо визнання демонтажу законним було прийняте лише у 2015 році.

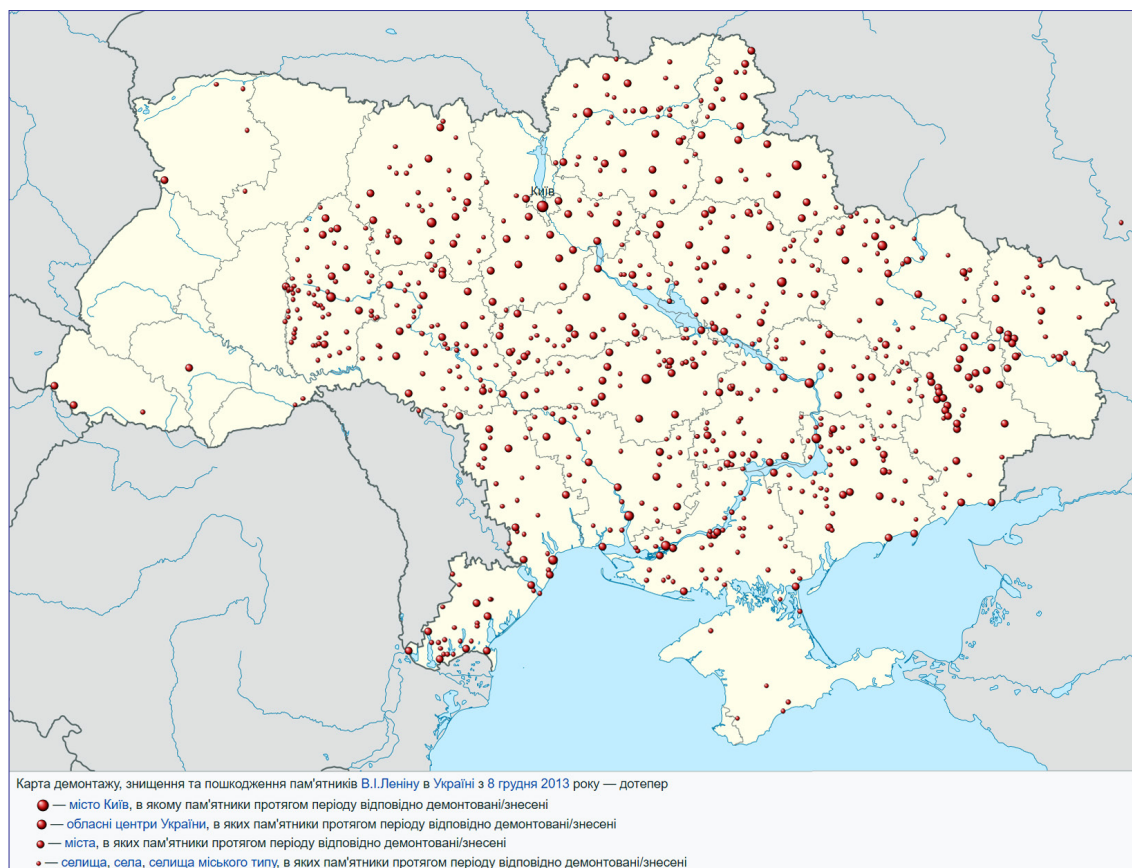
У 2020 році на місці колишнього пам'ятника Леніну в Харкові було відкрито фонтан.

Феномен «ленінопаду» засвідчив великий громадський запит на відновлення історичної пам'яті й здатність громад самостійно формувати політику пам'яті там, де влада перешкоджає цьому або реагує недостатньо оперативно. Водночас, стихійність «ленінопаду» продемонструвала, що Україні бракує інструментів для провадження відкритої суспільної дискусії навколо проблемних історичних питань, а також усталених механізмів прийняття рішень щодо цих питань на основі незаангажованої експертизи (про що говорилося, зокрема, у відкритому листі іноземних науковців та українських дослідників, що працюють за кордоном, до Президента України).

«Ленінопад» висвітлює також певні формати спротиву політиці декомунізації з боку опозиції, яка в такий спосіб демонструвала свої проросійські настрої. Зокрема, за ініціативи групи народних депутатів було зроблено подання до Конституційного суду України щодо визнання закону про засудження нацистського та комуністичного режимів та заборону пропаганди їх символіки неконституційним. На місцевому рівні протидія здійснювалася переважно через саботування законодавства (неефективне проведення громадських слухань, відсутність інформаційних кампаній, тощо). Подекуди на органи місцевого самоврядування чинився тиск з боку місцевих опозиційних партійних лідерів.

Оскільки прийняття декомунізаційних законів відбулося в час підготовки до місцевих виборів 2015 року, чимало політичних сил спекулювали питаннями перейменування вулиць і демонтажу монументів. Але активного опору декомунізації з боку громадян не спостерігалось. Варто відзначити, що, на відміну від кейсу із «Бронзовим солдатом» в Естонії, суспільне протистояння навколо питань демонтажу пам'ятників Леніну не переходило в акти пограбування,

мародерства, нанесення навмисної шкоди приватній власності, що може бути пояснене, з одного боку, ситуативним послабленням російського впливу через події на Донбасі та в Криму, а з іншого – в цілому індиферентним ставленням більшості українців до постаті Леніна та низьким рівнем ностальгії за СРСР в українському суспільстві.

Карта «ленінопаду» з 8 грудня 2013 року дотепер (Wikipedia)

Загалом, державна політика пам'яті після 2014 року відзначається набагато більшою, ніж у попередні роки, організованістю, системністю й суб'єктивністю, що, водночас, викликало суспільні побоювання щодо зміцнення централізму та директивних методів управління. Не на користь політиці пам'яті стала й афіліація Українського інституту національної пам'яті з певними політичними силами, що сприяло звинуваченням у тенденційності, заангажованості та необ'єктивності його підходів. Частина експертів, опитаних фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва за темою «Виклики і перспективи політики пам'яті» у 2020 році, висловили сумніви щодо правильності обрання державою «націоналістичного» або ж «патріотичного» наративу, просування нею ідей інтегрального націоналізму 1920–1940-х рр., наголошуючи на тому, що чимало «ліберально налаштованих» соціальних груп очікували «демократизації» політики пам'яті. В певному сенсі, внаслідок подібних

рішень, комуністичний тоталітарний метанаратив просто був замінений багато в чому націоналістичним метанаративом.

Вдосконалюється комунікативна складова стратегії розбудови національної пам'яті: регулярно проводяться інформаційні кампанії, у тому числі з активним використанням соцмереж, телеканалів, платформ у національних медіа (таких, як «Українська правда»). Використовуються креативні формати для взаємодії з аудиторією – створюються художні твори, фільми, ігри, застосунки тощо. Однак комунікація залишається переважно односпрямованою, без належної обробки «зворотного зв'язку», приміром, у вигляді консультацій із громадськістю.

Розбудовується «інфраструктура пам'яті» – засновуються або реконцептуалізуються музеї, архіви та інші комеморативні інституції. Зауважимо, що акцент при цьому робиться не на історичному процесі як такому, а на долях окремих людей, у тому числі представників меншин, «культурних Інших» та тих, хто був позбавлений «права голосу» у панівних метанаративах (зокрема, жінок), або перебував під заборобою чи примусово витіснювався на маргінес у радянські часи. В цілому, політика пам'яті стає більш інклюзивною як у гендерному, так і в регіональному, і у етнічному вимірах.

Важливою віхою стає відкриття з 2015 року Галузевого державного архіву Служби безпеки України, який є наразі одним із найбільш доступних архівів колишнього КГБ на пострадянському просторі. Цей крок дозволив, зокрема, піднести на новий рівень дискусію щодо порушень прав людини у тоталітарних суспільствах, стимулював суспільний діалог навколо питань реабілітації жертв тоталітарних режимів, сприяв закріпленню розуміння злочинності нацистського й комуністичного режимів у масовій свідомості і, в такий спосіб, спрацював на досягнення згоди між представниками різних суспільних груп.

Було реалізовано декілька ініціатив із впорядкування календаря пам'ятних дат. Зокрема, з нього остаточно зник «День Радянської армії» (23 лютого): якщо в 2013 р. він був значущим для 69 % українців, то вже у 2015 р. кількість тих, хто відзначав це свято, впала до 38 %. Робилися й спроби, за європейським зразком, перенести святкування перемоги у Другій світовій війні на 8 травня, але станом на 2020 рік кількість тих, хто дотримується традиції святкування 9 травня, все ще перебільшувала 70 %. Абсолютно провальною стала ініціатива скасування святкування 8 березня (Дня боротьби за права жінок) і запровадження натомість святкування Шевченківського дня 9 березня як державного свята. При цьому полеміка навколо 8 березня за участю активісток жіночих рухів значною мірою допомогла повернути так званому «жіночому дню» його справжній сенс, привернула увагу громадськості до проблеми гендерних стереотипів та сексистських висловлювань публічних персон.

На тлі російської агресії проти України відбуваються зміни у позиціонуванні української ідентичності – перехід від концепції «нації-жертви» (яка закріпилася через стрижневу для політики пам'яті часів В. Ющенка) до концепції «незламної нації». Так, у 2016 р. стартує проєкт УІНП «Незламні» – «про тих людей, що не тільки вижили фізично, а й не дали знищити себе духовно», що, в такий спосіб, відбудовує історичний зв'язок між минулим і теперішнім. Водночас, активно формується образ росії як споконвічного «історичного ворога», а похідні наративи набувають виразно поляризаційного характеру, зокрема, у ставленні до радянського періоду, який, на думку експертів, потребує більш обережного ставлення з огляду на його вплив на світогляд і цінності українців. Полемічним, зокрема, є представлення Чорнобильської катастрофи як суто «колоніального злочину».

На світовій арені Україна набуває членства у міжнародних структурах пам'яті і активно просуває власні наративи на міжнародному рівні. Однак при цьому, через відмову від компромісів, діалогу та визнання «темних сторінок» власного минулого, закономірно загострюються стосунки з Польщею, що в умовах «гібридної війни» охоче використовується росією для провокацій із метою роздмухування міжетнічних конфліктів та «демонізації» України в європейському просторі як країни, що толерує нацизм.

Важливим здобутком 2014–2019 років є політика декомунізації – розробка нового законодавства щодо заборони пропаганди тоталітарних режимів та їх символіки, усунення символів цих режимів з публічних просторів, запрошення громад до діалогу щодо перейменувань вулиць, населених пунктів та інших об'єктів, назви яких мали зв'язок із особами чи інституціями, пов'язаними з порушеннями прав людини.

При цьому ефективність проведеної декомунізації залишається предметом полеміки в експертних колах. Так, окремі її прояви піддавалися критиці у спільному висновку ОБСЄ та Венеціанської комісії. Зміст окремих законів був недостатньо інклюзивним стосовно інших етносів, а ставлення до окремих історичних персоналій – недостатньо об'єктивним і критичним (приміром, у законі України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» відсутнє застереження про те, що особи, стосовно яких встановлена причетність до злочинів проти людяності (геноциду), не можуть вважатися героями). Власне «декомунізаційні» закони готувалися вузькими групами експертів і через це, а також через відсутність консультацій та належного громадського обговорення, не можуть вважатися такими, що повною мірою відображають громадську думку. За таких умов виникає загроза директивного поширення «єдино вірної» візії минулого, що прямо суперечить принципам політики пам'яті ЄС.

Питання комунікації становить окремий проблемний блок, адже інструменти, передбачені законом (громадські слухання) використовувалися органами місце-

вого самоврядування недостатньо ефективно. Спостерігався як відкритий саботаж, так і навмисне провокування конфліктів через відсутність фахових фасилітаторів та модераторів. Не було узгодженої стратегії щодо комунікації реформи через медіа, доступ до яких часто був ускладнений. Теоретично містком до спілкування з громадами мали б стати Колегія при Українському інституті національної пам'яті, а також консультативно-дорадчі органи при міських головах та місцевих адміністраціях, але, оскільки їхній статус не закріплено на нормативному рівні, ефективність їх участі є ситуативною.

В цілому, досвід провадження політики пам'яті впродовж 2014–2022 років засвідчив, що налагодження процесу трансформації суспільної свідомості виключно силами держави, у форматі «згори донизу», неможливе. Активну участь у цьому процесі можуть і готові брати (за умов належної фінансової, організаційної та методологічної підтримки) громадське суспільство, неурядові організації та культурні інституції. Серед **кращих практик** такої участі можна назвати:

- ГО «Центр досліджень визвольного руху»: проєкти «Покидаючи СРСР» та «Відкриті архіви», освітня програма «Deconstruction. Архіви КГБ для медіа» для журналістів, створення посібнику «Архіви КГБ для медіа», навчальні курси щодо роботи з архівами для студентів, освітня програма «Як домовитися з минулим» (у співпраці з Фондом Конрада Аденауера);
- ГО «Інша освіта»: неформальна освітня програма «Студії живої історії»;
- Громадська ініціатива зі створення онлайн реєстру загиблих внаслідок російсько-української війни;
- Громадська ініціатива «Центр історії Вінниці»
- Громадська ініціатива «Центр міської історії» у м. Львів
- Громадські та крафтові музеї
- Проєкти Українського культурного фонду.

Case study: Бабин Яр

Бабин Яр – один із найвідоміших символів Голокосту в світі. Водночас, у його теперішньому стані він яскраво ілюструє усі «родові травми» української політики пам'яті. Оскільки за радянських часів цей меморіальний простір формувався виключно державою і у встановленому державою ключі, з набуттям Україною незалежності він стихійно й неузгоджено наповнюється артефактами і знаками «історичних пам'ятей» дотичних до трагедії етнічних, політичних, конфесійних та інших соціальних груп та окремих осіб. Як зазначає А. Подольський, «Станом на сьогодні Бабин Яр і прилеглий некрополь – це переважно невпорядкований простір громадського парку та лісопаркової зони, у якому в хаотичному порядку встановлено 31 пам'ятник, пам'ятний знак, а також їх групи, що не становлять

будь-якого архітектурного та ландшафтного ансамблю. Кількість цих пам'ятних знаків збільшується щорічно». Така практика засвідчує прагнення кожної з дотичних груп до відокремленої, «ексклюзивної» пам'яті про власну трагедію та про відсутність внутрішньої потреби у створенні інклюзивної моделі спільної пам'яті. На більш високому рівні узагальнення такий «дефрагментований» простір пам'яті свідчить про відсутність сформованої цілісної візії та політики історичної пам'яті, про боротьбу різних моделей пам'яті, що, своєю чергою, є симптомом браку цілісної етнонаціональної політики та комплексної візії України в європейському та світовому контекстах.

Тривалий час Бабин Яр перебуває в епіцентрі «війни пам'ятей» через прагнення окремих груп отримати «ексклюзивне право» на цей меморіальний простір. Так, широко відома ініціатива приватної фундації «Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» (МЦГБЯ), фінансованої російськими олігархами, збудувати у Бабиному Яру «інтерактивний» Музей Голокосту, ані концепція, ані діяльність якого у цілком колоніальному дусі жодним чином не узгоджені з українськими експертами. У 2020–2021 році МЦГБЯ звів на території заповідника три додаткові об'єкти – аудіовізуальну інсталяцію «Дзеркальне поле», «Кришталеву стіну плачу» та «Місце для роздумів», причому останнє – на території старого православного Кирилівського цвинтаря, що викликало обурення єврейської громади. Толерування цих кроків з боку України, так само, як і фактичне передоручення створення меморіалу національного значення приватній фундації, на думку фахівців, відображає відсутність в національній політиці пам'яті відчуття власної історичної відповідальності за пам'ять про Бабин Яр.

Зазначимо, що у Києві досі немає жодного окремого музею або постійної експозиції в одному з наявних музеїв, присвячених історії і трагедії Бабиного Яру. А створений у 2006 році Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» фактично приступив до активної роботи лише у 2016 році, напередодні 75-х роковин з дня масових розстрілів євреїв нацистськими окупантами в Бабиному Яру. Лише наприкінці 2018 року Інститут історії України НАН України наприкінці 2018 року підготував власну концепцію Музею вшанування жертв Бабиного Яру, а в 2019 році – концепцію всього меморіального простору Бабиного Яру, які досі перебувають на громадському обговоренні.

Згідно з результатами опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва у 2021 році, 55 % опитаних знають, що Бабин Яр знаходиться в Києві, а 26 % зізналися, що їм невідомо його місцезнаходження. Ще 18 % респондентів назвали інше місто. Найточнішими були мешканці центральних областей (68 %). Близько третини опитаних у західних, південних областях та на Донбасі не змогли дати відповіді.

37,5 % опитаних вважають Бабин Яр місцем пам'яті жертв нацистського режиму, людей усіх національностей (євреїв, українців, росіян, ромів), ще 27 % схилиються до думки, що це місце пам'яті українських євреїв – жертв Голокосту, влаштованого нацистським режимом. Для 14 % респондентів Бабин Яр – місце пам'яті жертв тоталітарних режимів, і нацистського, і радянського, а 11 % називають урочище місцем пам'яті жертв нацистського режиму – радянських громадян різних національностей. Не визначилися з відповіддю близько 9 % опитаних.

Абсолютна більшість опитаних (76 %) переконана, що пам'ять про загиблих у Бабиному Яру має вшановуватися на державному рівні. Лише 11 % називають це питанням місцевого рівня. Лише близько 4 % називають це питанням вузької групи людей, а 5 % опитаних це взагалі байдуже.

На думку абсолютної більшості опитаних, форму та зміст заходів із вшанування пам'яті жертв злочинів нацистського режиму на території України мають визначати органи державної влади: Український інститут національної пам'яті (48 %), Верховна Рада України (39 %), Президент України (34,5 %).

Так само більшість респондентів вважають необхідною участь держави у фінансуванні створення меморіалу та музею у Бабиному Яру: 39 % – обрали варіант, де держава це робить разом із приватними меценатами з різних країн, 22 % – вважають, що кошти на такий меморіал та музей мають надходити виключно з державного бюджету України, а 13,5 % схилились до думки, що це має робити держава спільно з меценатами, які є громадянами України. Фінансування виключно коштами приватних меценатів – українців підтримують лише 6 % опитаних, з громадян інших країн – 4 %.

86 % опитаних у цілому ставляться переважно позитивно до участі іноземців у фінансуванні заходів та інституцій історичної пам'яті та культури (музеїв, меморіалів) в Україні. Іншої точки зору дотримуються лише 15 % респондентів.

Проте громадянство іноземців має значення, коли мова йде про створення місць пам'яті жертв нацистських злочинів під час Другої світової війни. Зокрема, найбільш прихильно українці ставляться до іноземців – громадян Ізраїлю: їх участь схвалюють 81 % опитаних (проти 13 %). До меценатів із Німеччини позитивно ставляться 77 % опитаних (негативно 16 %), за меценатів із США виступають понад 70 % респондентів (проти 22 %).

Водночас зовсім інша картина із ставленням до участі громадян Росії у створенні таких місць пам'яті: 48 % опитаних виступають проти, 43 % – виступають за, й 8 % – не визначилися. У цьому питанні помітний чіткі відмінності між макрорегіонами: у західних та центральних областях переважає негативне ставлення (65 % та 51 % відповідно), у східних, південних та на Донбасі – переважає позитивне ставлення (56 %, 57 % та 63 % відповідно).

Таким чином, участь громадян Росії у подібних заходах призводитиме лише до поділу та загострення суперечностей в українському суспільстві.

Як контрприклад до кейсу Бабиного Яру, можна назвати Музей історії польських євреїв «Полін» у Варшаві, так само збудований на кошти спонсорів, проте за активної участі (у тому числі фінансової) держави. Він має статус державного музею, а його засновниками офіційно виступають Міністерство культури та національної спадщини Польщі, місто Варшава та Асоціація єврейського історичного інституту в Польщі.

Окрему увагу слід приділити реалізації політики пам'яті на регіональному рівні, де починаючи з 2000-х років зростала активність у комерційних/споживацьких сферах використання політики пам'яті, а також підвищувався попит на політичні інтерпретації історичних подій в інтересах регіональних еліт та їх електоратів. Звідси більша варіативність у регіональних політиках пам'яті, які при всій множинності принаймні формально залишались державоцентричними.

Після початку війни на сході України, міста в «певному розумінні опинилися в ролі захисників ідеї громадянського націоналізму, а саме лояльності до держави і громадянства як визначального чинника українськості, на відміну від етнічного походження чи мови»³⁷.

Характерною рисою політики пам'яті стає розбудова локальних міфів, які мали слугувати зростанню статусу «регіональних столиць», сприяли зміцненню локальної ідентичності й репрезентації міст на національному рівні. Реформи з децентралізації та часткова зміна еліт після Революції Гідності роблять більш помітними і громадські ініціативи з реалізації політики пам'яті на рівні міст. Одночасно, гостро постає проблема діалогу і взаємодії громад із муніципалітетами.

Значні зрушення в контексті провадження політики пам'яті відбулися в освітній сфері – передовсім, на рівні загальноосвітньої школи. Якщо радянські стандарти освіти пропонували один підручник, у незалежній Україні був на практиці реалізований принцип варіативності в створенні навчальної літератури з історії.

До кінця 1990-х років у країні сформувалось декілька наукових центрів з написання шкільних підручників: Київ, Запоріжжя, Донецьк, Львів та інші. Авторами перших шкільних підручників з історії стали Віктор Мисан, Роман Лях, Надія Темірова, Федір Турченко, Петро Панченко, Сергій Тимченко, Ганна Швидько, Віталій Сарбей. Одним з провідних видавництв, що спеціалізувалось з видання підручників та навчально-методичній літератури, стало видавництво «Генеза».

³⁷ Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні / упоряд.: О. Гайдай, І. Склокіна. Львів, 2018. С. 225–230.

Дослідники справедливо зазначають, що перші підручники відповідали вимогам часу: «Більшості громадян треба було відкинути довго нав'язуваний і засвоєний радянський досвід про підпорядкування української візії минулого російському політичному інтересу. 2/3 громадян України були переконані у відсутності української візії історичного процесу і в наявності лише «русского пути», яким ішла і має йти українська нація. Міцно засвоєний радянський стереотип свідомості посттоталітарної української людини вимагав збудування іншої парадигми, яка б на фактичному рівні демонструвала, що існує не залежний від російського український історичний шлях»³⁸. В такий спосіб, перші підручники з історії України поставили за мету «проведення своєрідного духовного кордону між Росією і Україною»³⁹.

На відміну від академічної історії, яка прагне аналізувати факти, концептуально їх пов'язати, та професійного історика, який завжди піддає сумніву свої пошуки, вчитель не повинен мати таких сумнівів – не має їх бути і на рівні викладання історії в школі⁴⁰.

Від підручника не чекають відкриттів або скептичних ревізій. «Його функція – надати «від імені науки» певний компілятивний згусток знань, потрібний людині для референтного ототожнення з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої належить»⁴¹.

Розмірковуючи про ефективність комунікації політики пам'яті через шкільний підручник, І. Гирич виділяє наступні проблемні поля:

- Концентрація на негативі, в першу на політичному чинникові історії, як «спадок формаційного мислення». Виключення: позитивний образ Київської Русі;
- Відсутність саморефлексії у питаннях історичних помилок та оцінки історичних діячів;
- Відмова від «межових» культурних здобутків (творчість М. Гоголя, Б. Залеського);
- Монологізм, відсутність інтерактиву, заохочень до полеміки, діалогу тощо;
- Тенденція переносити сучасні контексти і розуміння історичних явищ на інші історичні періоди, що порушує принцип історичного мислення;
- Фокус на історії українського етносу, в той час як Україна є мультикультурною та поліконфесійною країною;

³⁸ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с. С.383.

³⁹ Українська історична дидактика. Міжнародний діалог : фахівці різ. країн про сучас. укр. підруч. з історії / Ін-т ім. Георга Еккерта з міжнар. дослідж. шк. підруч., Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України; [відп. ред.: М. Телус, Ю. Шаповал]. Київ: Генеза, 2000. 367 с.

⁴⁰ Україна: «переформатування» історичної пам'яті. *Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді*: монографія авт. кол.: М. Михальченко. Київ: Педагогічна думка, 2010, 312 с. С. 50–51.

⁴¹ Ткаченко В. Суд над Кліо: «переформатування» історичної пам'яті. Політичний менеджмент. 2008 №6 С. 54; Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради хз моніторингу шкільних підручників історії України (упорядник Н. Яковенко). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008.

- Поза увагою залишається повсякденна історія, історія особистості, громад тощо;
- Форма викладення – лінійна історія з подачею за хронологічним принципом. Постає питання щодо введення проблемно-тематичних блоків, які б роз'яснювали історичні події.

Аналіз змісту підручників дозволяє зробити висновок про необхідність «перформатування історичній пам'яті» та, як наслідок, викладання історії у форматі збереження локальних та регіональних ідентичностей та одночасно пошуку надрегіональної, прийнятої для більшості українського народу моделі⁴². Дослідники наголошують на необхідності впровадження монокультурного та моноетнічного підходу до викладання історії, оскільки нехтування ним створює небезпеку вилучення образу «Іншого» із власної історії або сприйняття «Іншого» виключно як «Чужого». Не можна говорити, наголошує А. Подольський, «про наш Голодомор» і «про їх Голокост»⁴³.

Дуже часто навчальна література з історії не відповідає рівню сучасної історичної науки. Домінантними тенденціями стали архаїчні підходи та велика увага до мілітарної історії, внаслідок чого у суспільстві формується агресивна імпульсивність, комплекси «образ», негативні стереотипи, «відчуття вітимності разом з настроями соціального реваншу»⁴⁴ тощо. Аналізуючи проблеми історичної дидактики в Україні, Ігорь Гирич звертає увагу на той факт, що для країн, які намагаються подолати імперське (комуністичне) минуле з одного боку, стає світоглядною проблемою розуміння Європейського Союзу як нового імперського центру, коли Україна може стати новою «молодшою сестрою» для Німеччини чи Франції, а у новій архітектоніці Європи присутні тенденції/прояви поблажливо васальних культурних взаємин між провідними країнами і «малими» державами зі Сходу Європи. З іншого боку, набуває розвитку тенденція щодо формування «мононаціональної фортеці» в оточенні сусідів-ворогів⁴⁵.

Так само, українська навчальна література з історії не відповідає європейським критеріям історичної дидактики

Нарешті, навчальна література з історії не відповідає потребам сучасного українського суспільства. Науковці влучно ставлять питання: чи можна виховувати

⁴² Україна: «перформатування» історичної пам'яті. *Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді*: монографія авт. кол.: М. Михальченко. Київ: Педагогічна думка, 2010, 312 с. С. 53.

⁴³ Подольський А. Формування моделей історичної пам'яті про Голокост в українському соціумі: проблеми та перспективи. *Єврейська громадсько-політична думка XX – початку XXI сторіччя в Україні*: монографія / автор. кол.: А. Ю. Подольський та ін. Київ, 2011. С. 348.

⁴⁴ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с. С. 29.; Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради хз моніторингу шкільних підручників історії України (упорядник Н. Яковенко). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. С. 43–44.

⁴⁵ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с. С. 386.

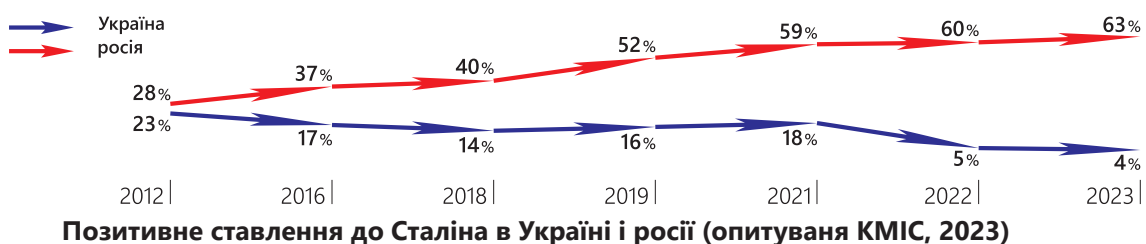
патріота, коли з дитинства у його свідомість інтегрується образ жертви, віктимізується індивідуальна та історична свідомість?⁴⁶

Ефективність національної політики пам'яті на прикладі соціопитувань

Питання ефективності історичної політики та політики пам'яті регулярно стають предметом досліджень експертів аналітичних центрів. Визначимо декілька впливових аналітичних центрів України: Київський міжнародний інститут соціології (KMIC)⁴⁷, **Соціологічну групу «Рейтинг» (RatingGroupUkraine)**,⁴⁸ Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва,⁴⁹ та Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова⁵⁰.

Вказані центри регулярно моніторять стан суспільної думки історичними запитаннями, які формують «лінії розколу» в українському суспільстві. Переважна більшість таких питань стосується Другої світової війни та радянського минулого (контраверсійність сприйняття образів ветеранів ОУН-УПА та ветеранів Великої вітчизняної війни, ставлення населення до пам'ятників війни, оцінка історичних постатей (С. Бандери, І. Сталіна), відстеження напрямку змін у специфіці сприйняття свят 8/9 Травня, ставлення до розпаду СРСР, оцінка ініціатив з декомунізації публічних просторів тощо).

Результати опитувань незалежних аналітичних центрів, розглянуті в діяхронічній перспективі, дозволяють відстежити динаміку коливань суспільної думки під впливом таких наріжних факторів становлення української політичної нації, як Помаранчева революція 2004 року, Революція Гідності 2013–14 років, повномасштабне вторгнення росії на територію України 2022 року. В такий спосіб, наочно демонструється ефективність методів, застосованих державою для комунікації політики пам'яті, її відповідність суспільним запитам тощо.

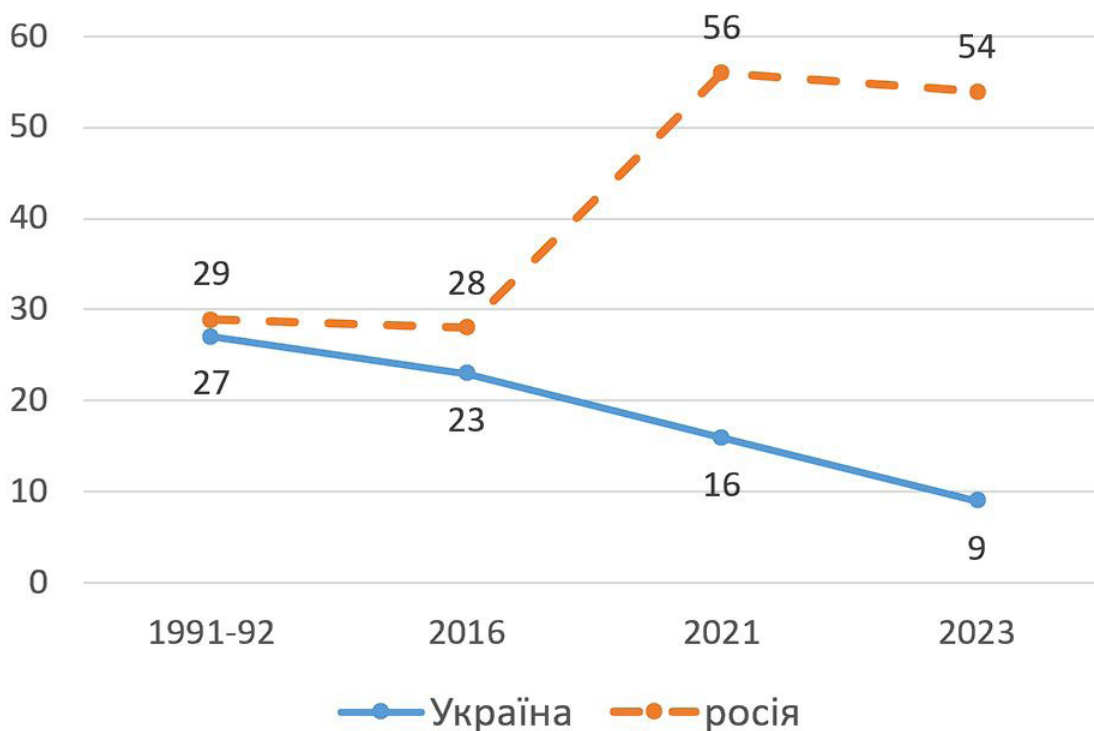
⁴⁶ Політика історичної пам'яті в Україні: консолідуючий та дезінтегруючий потенціал. *Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 600 с. С. 129.

⁴⁷ Київський міжнародний інститут соціології (KMIC) URL: <http://kiis.com.ua/>

⁴⁸ Соціологічна група «Рейтинг» (RatingGroupUkraine) URL: <https://ratinggroup.ua/about.html>

⁴⁹ Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва URL: <https://dif.org.ua/about>

⁵⁰ James G. McGann 2020 Global Go To Think Tank Index Report URL: <https://razumkov.org.ua/pro-nas/istoriia-tsentr>

**Динаміка кількості українців і росіян,
що вважають Сталіна великим вождем (опитування КМІС, 2023)**

Як Ви оцінюєте розпад Радянського Союзу?

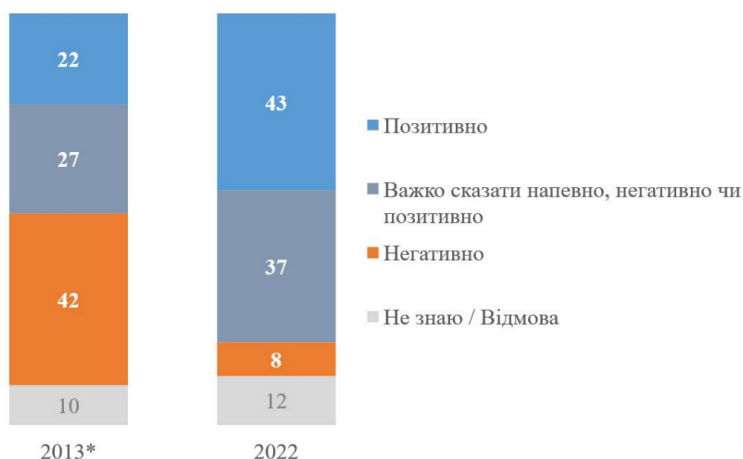
	Україна загалом	Захід	Центр	Південь	Схід
Цілком/скоріше позитивно	73.3	92.3	71.3	48.3	65.2
Цілком/скоріше негативно	12	2	12.2	22.9	19.7
Важко відповісти	14.6	5.7	16.5	28.8	15.2

Як Ви ставитеся до рішення про засудження СРСР як комуністичного тоталітарного режиму, що здійснював політику державного терору?

	Україна загалом	Захід	Центр	Південь	Схід
Цілком/скоріше позитивно	72.5	89.7	70.3	51	64.8
Цілком/скоріше негативно	9.3	3	10.9	13.6	12.4
Важко відповісти	18.3	7.4	18.9	35.4	22.8

Опитування проведене Фондом «Демократичні ініціативи» спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 по 21 грудня 2022 року. Опитування проведене в усіх областях України, за винятком Луганської та Донецької областей та АР Крим. У Запорізькій, Миколаївській, Харківській та Херсонській областях – на підконтрольних уряду територіях та на яких не ведуться бойові дії. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

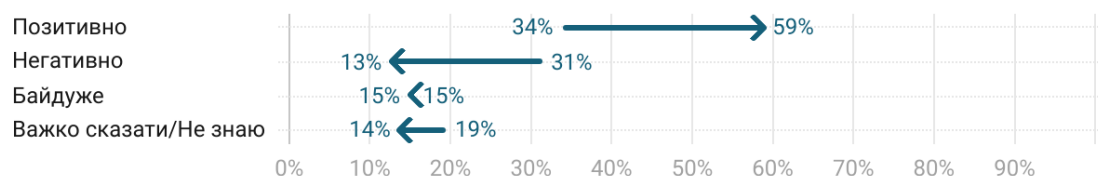
Created with Datawrapper

Оцінка діяльності ОУН-УПА в роки Другої світової війни (опитування КМІС)

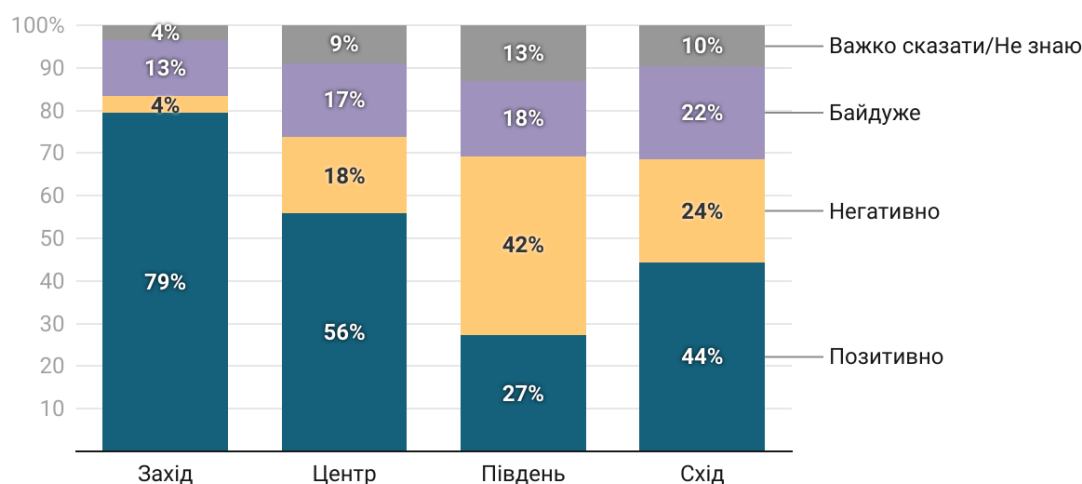
Як Ви ставитеся до рішення про засудження СРСР як комуністичного тоталітарного режиму, що здійснював політику державного терору?

Порівняння даних за 2020 та 2022 рік

Як Ви ставитеся до перейменування топонімів (вулиць, площ тощо), назви яких пов'язані з Російською Федерацією/Радянським Союзом/Російською імперією та її діячами?

Розподіл за поточним макрорегіоном проживання

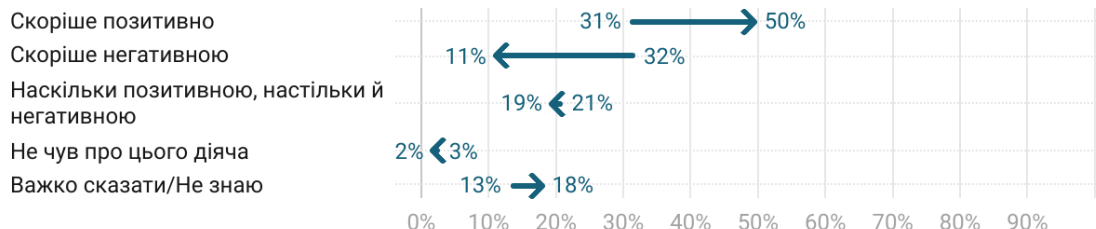

Опитування проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 5 по 12 серпня 2022 року на територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії. Опитано 2024 респонденти віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

Джерело: DIF, Razumkov Centre • Створено за допомогою Datawrapper

На Вашу думку, діяльність історичної постаті Степана Бандери була скоріше позитивною чи негативною для України?

Порівняння даних за 2021 та 2022 рік

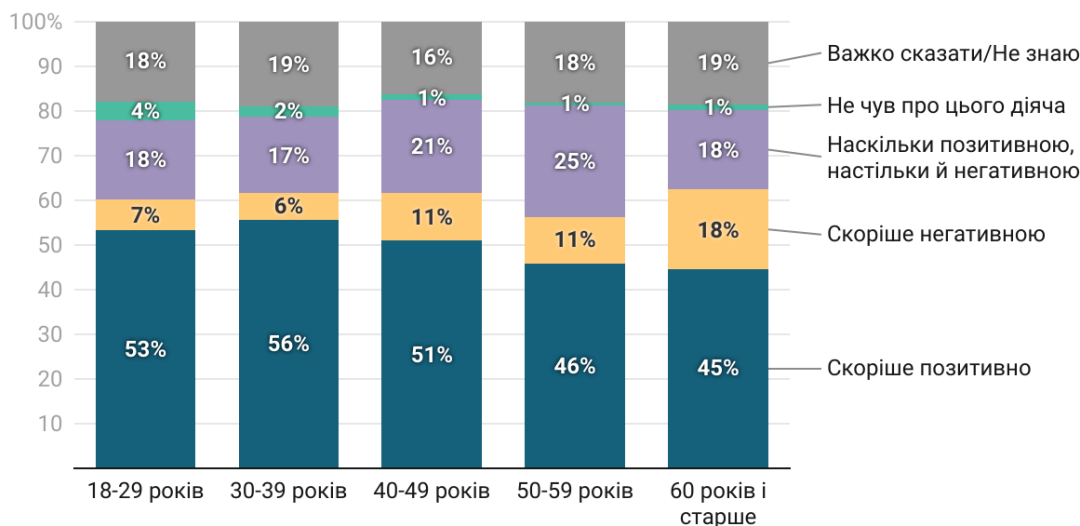

Опитування проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 5 по 12 серпня 2022 року на територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії. Опитано 2024 респонденти віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

Джерело: DIF, Razumkov Centre • Створено за допомогою Datawrapper

На Вашу думку, діяльність історичної постаті Степана Бандери була скоріше позитивною чи негативною для України?

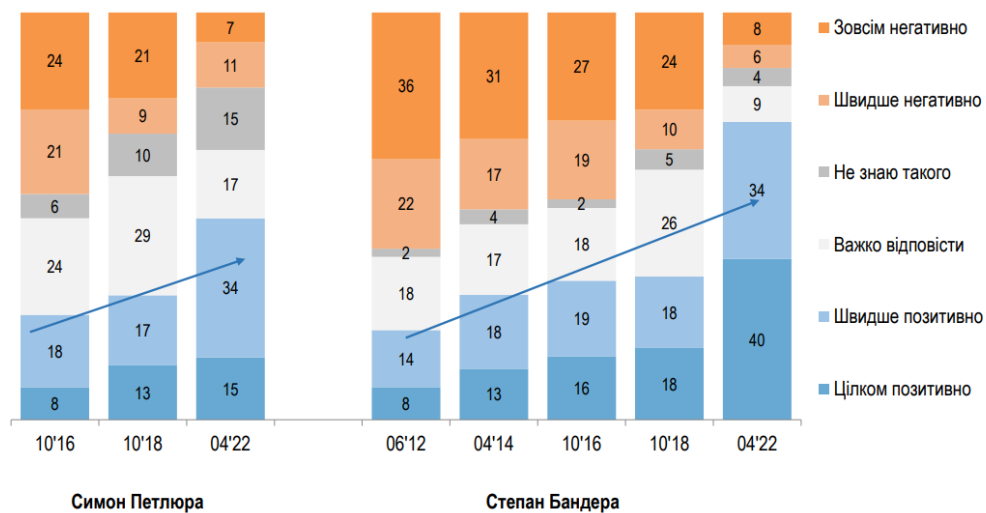
Розподіл за віком

Опитування проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 5 по 12 серпня 2022 року на територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії. Опитано 2024 респонденти віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

Джерело: DIF, Razumkov Centre • Створено за допомогою Datawrapper

Динаміка ставлення до історичних постатей

Чим для Вас, у першу чергу, є День Перемоги 9 травня?

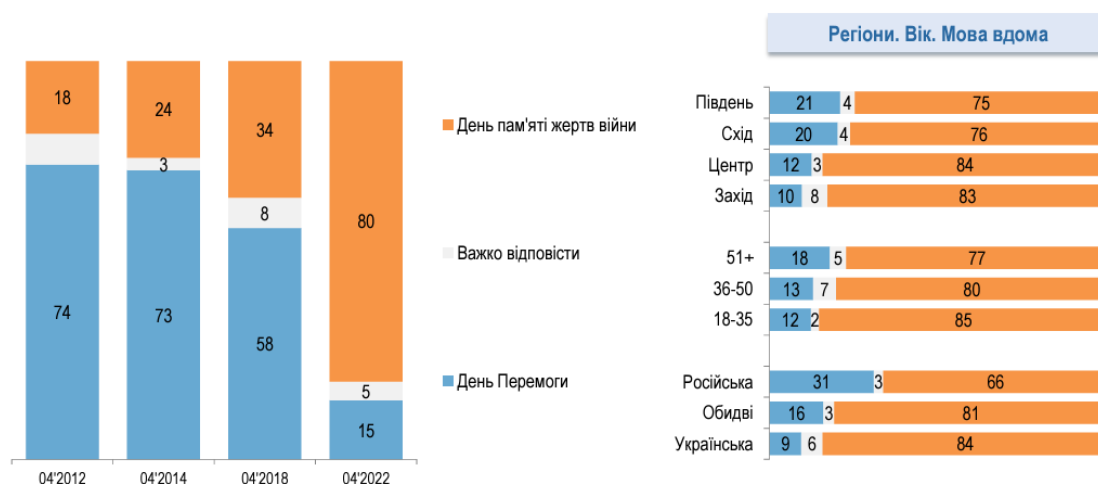

Одна відповідь

	05.2017	04.2018	04.2022
Свято, яке є пережитком минулого	7	7	↑ 36
Свято, яке має символізм значимий для мене особисто	82	80	↓ 34
Звичайним днем	2	4	↑ 14
Просто вихідним днем	7	7	9
Важко відповісти	2	2	7

На Вашу думку, 9 травня має відзначатися більше як День Перемоги
чи більше як День пам'яті жертв Другої світової війни?

РЕЙТИНГ

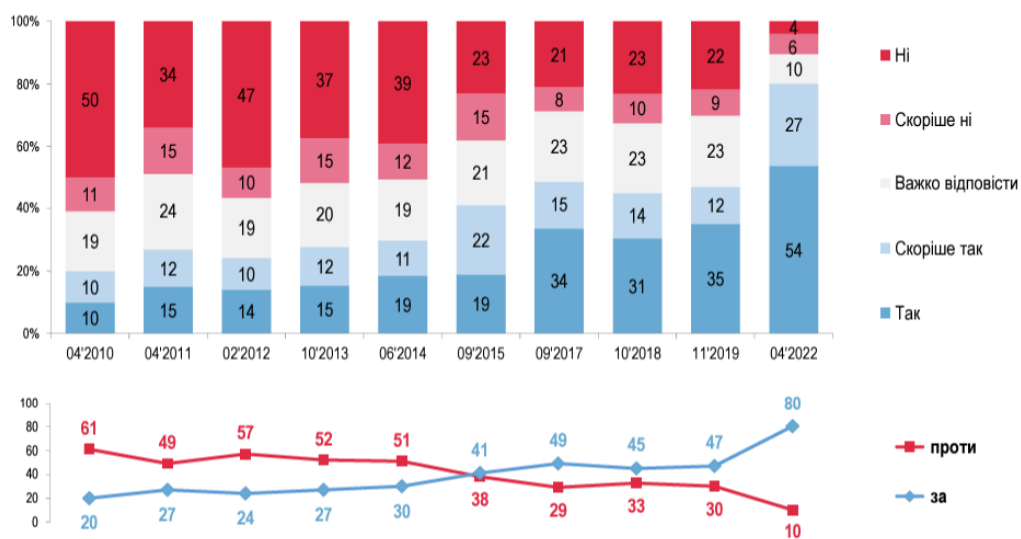
За що, на Ваш погляд, воювали українські солдати та офіцери у складі радянської армії
у 1941-1945 роках?

РЕЙТИНГ

Чи підтримуєте Ви визнання ОУН-УПА учасниками боротьби за державну Незалежність України?

РЕЙТИНГ

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ПОКРАЩЕННЯ СИТУАЦІЇ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ РЕГІОНАЛЬНИЙ, НАЦІОНАЛЬНИЙ, МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР

РОЗДІЛ 3.

Історична пам'ять – основа національної самосвідомості, саме тому вона є предметом уваги не тільки професійного інтересу науковців, але і політиків. Національні, державні політики пам'яті, безумовно повинні спиратися на сучасну наукову базу, на фундаментальні та прикладні дослідження. Для держав Центральної та Східної Європи на межі століть особливо важливим моментом у переосмисленні історії стало подолання тоталітарних стереотипів, позбавлення синдрому жертви та формування нової політики – політики пам'яті, націотворчої за змістом. Політика пам'яті в Україні продовжує етап становлення – і як новий науковий напрям, і як державна стратегія. Науковці звертають увагу, що у моделюванні історичної пам'яті найбільш успішні спільноти, які використовують принцип «не зашкодь»⁵¹. Одночасно, підкреслюється, що не варто ідеалізувати європейський досвід, але загальний вектор, вибраний європейським суспільством, все ж таки є вірний, а її зміст значною мірою концентруються навколо посилу, що «у сучасному світі «приреченими» на перемогу однозначно є ідеї інтеграційної налаштованості»⁵². Національна культура сучасних європейських держав-націй має і етнічні коріння, і етнічний зміст. При цьому культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на винятковість чи універсальність. Їх пріоритетність полягає у здатності інтегрувати культури національних меншин. Мова не іде про культурну асиміляцію національних меншин, а про їх включення в загальнонаціональний культурний організм⁵³.

⁵¹ Політика історичної пам'яті в Україні: консолідує та дезінтегрує потенціал. *Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 600 с. С. 129.

⁵² Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с. С. 7.

⁵³ Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5 С. 109.

Сьогодні можна констатувати той факт, що у цілому європейське суспільство напрацювало власну модель оптимального ставлення до минулого, модель, яка корелюється з європейською системою цінностей та норм поведінки та побудована на антропоцентризмі та захисту прав людини. Важливим тут може бути «вироблення усвідомленого, толерантного ставлення до інакшення й інакомислення...»⁵⁴. Європейській моделі політики пам'яті сьогодні притаманний полікультурний підхід, що може стати прикладом для України у відбудові власної національної моделі реалізації історичної політики.

Для України, в контексті реалізації завдання формування модерної політичної нації беззаперечно важливим є, з одного боку, збереження етнокультурної основи, а з іншого – уникнення етнічної ексклюзивності, інкорпорація історичного минулого національних меншин в український історичний наратив⁵⁵. Політика пам'яті в Україні, відповідно до європейських стандартів, повинна базуватись на принципах мультикультуралізму, толерантності, непримиримості до проявів расизму й ксенофобії тощо; формувати у громадян України відчуття приналежності до спільної полікультурної традиції, допомогти подолати подвійні стандарти в оцінках історичних подій, ліквідувати стереотипи і забобони в думках про окремі народи. Різні етнічні групи й меншини, що проживають на території України, мають право на репрезентацію їх історії в публічних просторах. У практичній площині ключовою функцією політики пам'яті має стати консолідація суспільства.

Важливим кроком на шляху до інклюзивності політики пам'яті став Закон «Про корінні народи України», де було визначено корінні народи (кримських татар, караїмів та кримчаків), гарантовано їх право на відновлення своєї історичної топоніміки та співпрацю із закладами освіти задля забезпечення вивчення своєї мови, історії, культури корінного народу. Водночас, в умовах повномасштабного вторгнення й тривалої окупації Криму, необхідно інтенсифікувати заходи із залучення корінних народів до українського інформаційного простору.

Тривалий час державна політика історичної пам'яті в Україні контролювалась безпосередньо президентами і тому залежала від їхніх особистих поглядів⁵⁶. Вважаємо, що задля становлення політичної нації в Україні слід розглянути можливість створення інклюзивної моделі колективної пам'яті, за якою до процесів підготовки рішень у сфері політики пам'яті залучаються різні соціальні групи. З огляду на це, дуже важливо, щоб до питань розробки й імплементації політики пам'яті долучилися

⁵⁴ Політика історичної пам'яті в Україні: консолідуючий та дезінтегруючий потенціал. *Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 600 с. С. 133.

⁵⁵ Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5 С. 113.

⁵⁶ Симоненко І. «Концептуальні засади державної політики пам'яті». Аналітична записка <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna>

чалися незалежні експертно-аналітичні центри (think tanks / brains trusts), у тому числі міжнародного рівня (для консультацій та представлення інших точок зору). При цьому, в умовах повномасштабного вторгнення та інформаційної війни державі важливо не втрачати ініціативу в питаннях політики пам'яті і, використовуючи демократичний інструментарій, послідовно реалізовувати цю політику на рівні стратегічних документів та цільових програм. Відповідальність за реалізацію останніх доцільно покласти на Український інститут національної пам'яті.

Враховуючі Постанову Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 799, що надала Українському інституту національної пам'яті можливість створити свої регіональні представництва, для більш ефективної діяльності на регіональному рівні доцільно розбудувати мережу філій УІНП, які, своєю чергою, могли б тісно взаємодіяти з громадськими організаціями на місцях. Подібно до Українського культурного фонду, УІНП міг би розподіляти грантове фінансування на проєкти з політики пам'яті для неурядових та громадських організацій, освітніх закладів тощо. Частина подібних заходів може фінансуватися з місцевих бюджетів через «бюджет участі».

Подібний підхід дозволить перейти до політики «свідомого творення історії», орієнтованої на пошук компромісних рішень як на національному, так і на міждержавному рівнях. Нагальною потребою є розбудова збалансованої політики пам'яті, яка, на відміну від попередніх, не фокусуватиметься переважно на подіях і фактах, що мають роз'єднувальний потенціал і через це активно експлуатуються у політичному дискурсі. Він також дозволить більш розважливо підійти до радянського періоду вітчизняної історії, якій потребує вільного від емоційних оцінок об'єктивного й критичного переосмислення у відповідності до принципів історизму. Необхідно, як пропонує Л. Нагорна, вписати радянську спадщину в культурну традицію, яка відповідала б реаліям суверенного національного буття⁵⁷.

Суспільний діалог як інструмент культиваци відчуття приналежності до суспільства відіграє значну роль у процесі формування демократичної й інклюзивної культури пам'яті. При цьому важливо, щоб суспільний діалог навколо проблемних і конфліктно-чутливих історичних питань провадився на основі європейських цінностей – поваги до демократії, гідності, свободи і прав людини. Подібний підхід убезпечить суспільну дискусію від радикально-екстремістських точок зору, за якими толерується насильство, нехтування правами людини з боку тоталітарних режимів, приміром, комуністичного. Ключовим завданням політики пам'яті в цій площині має стати недопущення повторення тоталітарних практик та масових порушень прав людини. А отже, нагальною є потреба у розробці методології проведення суспільних дискусій на проблемні та конфліктно-чутливі історич-

⁵⁷ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с. С. 25–27.

ні теми, у створенні й просуванні авторитетних платформ для таких дискусій, у формуванні пула «лідерів думок», у тренінгах для модераторів та фасилітаторів подібних заходів.

Виважена державна політика потрібна й у галузі освіти. Агенти впровадження політики пам'яті мають активно впливати на розвиток історичної освіти через формування історичного світогляду вчителів шкіл, викладачів університетів, через провадження принципів інклюзійності й полікультурності. Потрібна незалежна експертиза якості навчальної літератури, підручників, які мають бути вільними від стереотипів, «мови ненависті», стигматизації «інакості» тощо. Таку експертизу можна здійснювати через Обсерваторію з викладання історії в Європі.

Історія України та всесвітня історія в школі повинні формувати в учнів бачення України як невід'ємної частини єдиної європейської цивілізації. Курс історії має сприяти розвитку критичного та об'єктивного мислення, розумінню принципів історичного мислення тощо. В умовах повномасштабного вторгнення та повоєнного відновлення важливо приділяти увагу інформаційній гігієні, протидії маніпулятивним технологіям та історичним фальсифікаціям, розвінчання історичних міфів. При цьому науковці мають звернути увагу і на продукти популярної культури, з яких більшість громадян «споживає» історію.

Міністерству освіти і науки рекомендується розширити державне замовлення на спеціальність «середня освіта (історія)» в регіонах Півдня та Сходу України з метою підготовки викладачів історії та суспільно-гуманітарних дисциплін для освітніх закладів на перспективу для деокупованих територій. Існує гостра потреба у комплексній програмі з підвищення кваліфікації викладачів історії на кшталт Міжурядової програми ЄС. Питання політики пам'яті мають стати інтегрованим компонентом освітніх програм з історії у закладах вищої освіти. Водночас, професійна спільнота викладачів історії має стати більш згуртованою й активною. Доцільним видається формування професійних асоціацій, на кшталт Європейської асоціації викладачів історії (EUROCLIO) та заохочення до членства у міжнародних професійних об'єднаннях.

В умовах війни росії проти України надзвичайно актуальним стає питання вшанування пам'яті воїнів, полеглих у боротьбі за свободу й незалежність нашої держави. 2019 року був визначений День пам'яті загиблих захисників України (29 серпня, за датою виходу бійців ЗСУ з Іловайського котла у 2014 році), встановлений його офіційний символ – соняшник. В липні 2021 року був офіційно затверджений військовий поховальний ритуал, а у травні 2022 року Верховна Рада України ухвалила рішення про створення Національного військового меморіального кладовища, концепція якого була вперше представлена на громадське обговорення у 2023 році й викликала неоднозначні реакції фахівців.

Одночасно йде полеміка щодо облаштування Пантеону героїв на Аскольдовій могилі, де під час подій Революції Гідності був похований активіст Майдану Олександр Клітинський, за півроку після нього – загиблий під час боїв за Іловайськ Марк Паславський, а у 2022 році – Герой України Дмитро Коцюбайло. Наразі в Україні не лише немає жодного місця, яке претендувало б на статус національного пантеону, але й останки багатьох видатних українців досі поховані за кордоном. Створення такого меморіалу має стати одним із пріоритетних завдань національної політики пам'яті.

На регіональному рівні з 2014 року реалізовано чимало ініціатив з перейменування вулиць іменами загиблих героїв. Такі ініціативи переважно низові (походять від близьких полеглих або громадських організацій). Водночас, із початком повномасштабного вторгнення це питання почало набувати суспільної гостроти через негативну реакцію громад (як-от в ситуації з перейменуванням вулиці Північної в Києві на вулицю імені Андрія Шияна) або через завелику кількість пропозицій. Дискусії щодо того, чи доцільно називати вулиці іменами полеглих захисників, точаться у багатьох населених пунктах України. Показовими стали випадки Кривого Рогу, Харкова й Одеси, де місцева влада прийняла положення, яке забороняє найменування топонімів іменами загиблих героїв до кінця воєнного стану з уточненням, що з моменту загибелі має минути від трьох до десяти років (залежно від міста).

По всій країні стихійно створюються так звані «народні меморіали», доля яких також потребуватиме вирішення по мірі унормування політики пам'яті у цій сфері.

Не ідеалізуючи європейські підходи, вважаємо доцільним підкреслити, що українську політику пам'яті слід базувати на європейській системі цінностей і норм поведінки: «Мінімум емоцій, максимум неупередженості, толерантність – єдино можливий шлях до формування в Україні політичної нації, вільної від різного роду партикуляристських й етноцентристських комплексів»⁵⁸. Дослідники звертають увагу, що соціальне життя в Україні – це постійна фрустрація. Історична ж пам'ять, особливо якщо вона формується в наказовій формі, сприймається як додатковий тягар для свідомості, через що основною реакцією стає витіснення, а травми, у тому числі трансгенераційні історичні травми, заганняються вглиб підсвідомого⁵⁹. Виходом може стати відмова від тоталітарних моделей пам'яті – на зміну їй має прийти дискусія, яка в перспективі сприятиме національній консолідації більше, ніж «єдино вірна» версія історії.

⁵⁸ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с. С. 7.

⁵⁹ Бушанський В. Історична пам'ять: поняття і феноменологія. Особа в контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної / Упорядники Юрій Шаповал, Олесь Лісничук, Світлана Набок. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 464 с. С. 57.

І хоча у сучасних суспільствах створення «канону пам'яті» найчастіше є прерогативою держави, а власне створення відбувається «згори донизу», дедалі частіше спостерігається і зворотнє – розбудова пам'яті «знизу догори», коли «пам'ять локальна» впливає на формування наративу пам'яті на національному рівні. Дослідники звертають увагу на можливість наявності у соціумі «кількох правд» та наголошують, що у моделюванні історичної пам'яті досягають успіху ті соціуми, які використовують принцип «не зашкодь»⁶⁰. Саме тому доречно говорити про правомірність та доречність існування у європейському меморіальному просторі не тільки «офіційних», але й «неофіційних» моделей пам'яті. На нашу думку, саме така стратегія політики пам'яті, поєднана з конструюванням національного «канону пам'яті», політикою планомірного зміцнення української громадянської ідентичності, запобігання спекуляцій на історичні теми і пропаганді, стане важливою складовою національної безпеки.

⁶⁰ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с. С. 6.